

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Diplomski rad

UMJETNIČKA TOPOGRAFIJA OTOKA RABA: LOPAR,
SUPETARSKA DRAGA, KAMPOR I KALIFRONT

Marija Damjanović

Mentor: prof. dr. sc. Miljenko Jurković

ZAGREB, 2017.

Temeljna dokumentacijska kartica

Diplomski rad

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

UMJETNIČKA TOPOGRAFIJA OTOKA RABA: LOPAR, SUPETARSKA DRAGA, KAMPOR I KALIFRONT

Artistic Topography of the Island of Rab: Lopar, Supetarska Draga, Kampor and Kalifront

Marija Damjanović

SAŽETAK

U ovome su radu objedinjeni pojedinačni spomenici sjeverozapadne polovice otoka Raba, pri čemu se posebno ističu raznolike političke i kulturne veze među njima. Tragovi života u kamenom dobu otkriveni su na poluotoku Loparu, a uz njih se u ovome radu tematiziraju i željeznodobna gradinska naselja te ostaci antičke arhitekture. Širenje benediktinske samostanske reforme proučava se na primjeru bivše opatije sv. Petra u Supetarskoj Dragi, gdje dobro sačuvana arhitektura crkve i kapiteli *in situ* pružaju spoznaje o načinu provođenja liturgije, a portal crkve pokazuje povezanost s većim vjerskim središtima. Lokalitet Kaštelina u Kamporu pomoću novijih istraživanja dobiva drugačiju interpretaciju, pri čemu se ističe mogućnost transformacije antičke vile u bizantsku utvrdu. Na kamporskome je području značajan i samostan sv. Eufemije, osnovan u XV. stoljeću, koji je većim dijelom zadržao izvorno gotičko oblikovanje propovjedničke crkve i klaustara. Jednostavne jednobrodne crkve, većinom zavjetne namjene, koje se mogu pronaći po čitavome otoku, dio su kulturne baštine otoka koji tek treba detaljnije istražiti. Zaključno se u radu naglašava prostorno-vremenska cjelovitost umjetničke baštine ovoga područja te ističe važnost spomenika kao dokumenta duhovno-povijesnog razvoja otočne zajednice.

Ključne riječi: benediktinci, franjevci, kontinuitet naseljenosti, otok Rab, prapovijesna nalazišta, ranosrednjovjekovna skulptura, samostanski kompleks, transformacija kulturnog pejzaža

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 117 stranica, 100 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: benediktinci, franjevci, kontinuitet naseljenosti, otok Rab, prapovijesna nalazišta, ranosrednjovjekovna skulptura, samostanski kompleks, transformacija kulturnog pejzaža

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, redoviti profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Ocjenjivači: dr. sc. Predrag Marković, izvanredni profesor; dr. sc. Ivana Tomas, viši asistent; dr. sc. Miljenko Jurković, redoviti profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Marija Damjanović, diplomantica na Istraživačkom smjeru – umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskog studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Umjetnička topografija otoka Raba: Lopar, Supetarska Draga, Kampor i Kalifront* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 10. 7. 2017.

Vlastoručni potpis:

Sadržaj

UVOD	1
1. TOPOGRAFIJA RABA	5
1.1. Stvaranje umjetničke topografije	5
1.2. Smještaj i geomorfologija	7
1.3. Jezik toponima.....	8
1.4. Rab na zemljopisnim kartama, u putopisima i znanstvenim radovima.....	10
2. POVIJESNI OKVIR	13
2.1. Počeci naseljavanja i grčka kolonizacija	13
2.2. Rimska uprava i počeci kršćanstva	14
2.3. Seoba Slavena i dolazak Hrvata	15
2.4. Vrijeme hrvatskih vladara	16
2.5. Vrijeme ugarsko-hrvatskih vladara	18
2.6. Dugotrajna mletačka uprava i konačno uključenje u hrvatsku državu.....	19
3. HUMANIZACIJA KRAJOLIKA I RAZVOJ NASELJA	21
3.1. Utjecaj reljefa na urbanizaciju.....	21
3.2. Društveno-ekonomske mijene kroz povijest	21
4. UMJETNIČKA TOPOGRAFIJA OTOKA RABA	26
4.1. Lopar	26
4.1.1. Punta Zidine	27
4.1.2. Gradine	28
4.1.3. Nalazi pokretne materijalne kulture	34
4.1.4. Podšilo	36
4.1.5. Manja nalazišta antičkih ostataka.....	38
4.1.6. Sakralna arhitektura.....	40
4.2. Supetarska Draga.....	46
4.2.1. Gradina Gromače-Silba.....	47
4.2.2. Antička nalazišta	48
4.2.3. Samostan sv. Petra.....	49

4.2.4. Manje sakralne građevine.....	67
4.3. Kampor.....	70
4.3.2. Samostan sv. Eufemije	77
4.3.3. Manje sakralne građevine.....	96
4.4. Kalifront	97
ZAKLJUČAK	101
POPIS ARHIVSKIH IZVORA I LITERATURE	104
POPIS SLIKOVNIH PRILOGA.....	112
SUMMARY	117

Uvod

Prirodne i kulturne ljepote otoka Raba smatrali su vrijednima zabilježiti mnogi geografi, putopisci i istraživači. Od velike su važnosti njihovi opisi umjetničke baštine otoka, jer mnogo onoga što su oni imali prilike vidjeti, današnji istraživač ne može više pronaći u izvornome obliku. Zaista postoji pregršt literature o ovome poviješću bogatom otoku, čiji najraniji spomen potječe još iz pera grčkih moreplovaca. Nesreća je u tome što novija istraživanja koja su provedena na pojedinim lokalitetima te djela arhitekture, skulpture, slikarstva i umjetničkog obrta koja su monografski obrađena, zasada stoje u osami, slabo ili nikako povezana s drugim umjetničkim ostvarenjima na otoku. Mnogo je dijelova slagalice koje bi trebalo spojiti u cjelovitu sliku.

Prvi korak ka tome bilo bi svakako usustavljivanje i povezivanje dosadašnjega znanja. Razumjeti svako pojedino djelo moguće je tek u prostorno-vremenskom kontekstu unutar kojega je nastalo, stoga bi trebalo težiti otkrivanju raznolikih veza i odnosa među spomenicima te sagledavanju konglomeratne vrijednosti koju imaju spomenici na određenome prostoru. Kako bi se to uspješno izvršilo, potrebno je promijeniti način pristupa povijesno-umjetničkom istraživanju i metode rada. Toj zadaći najprikladniji je pristup stvaranje umjetničke topografije, pri čemu se spomenici svih razdoblja nastali na jednome mjestu objedinjuju u jedinstvenu sliku duhovnoga razvoja zajednice koja obitava na tome prostoru.

Zadaća je ovoga rada sakupiti raspršene podatke o umjetničkoj baštini otoka i pokušati od njih ponovno sastaviti koherentnu prostorno-vremensku cjelinu, koju ovi spomenici u stvarnosti zaista čine. Prvi korak ka tome tijekom pisanja ovoga rada bilo je bavljenje pojedinačnim spomenikom, što podrazumijeva njegovu analizu i usustavljivanje podataka iz literature. U tu je svrhu bilo potrebno proučiti povijesne izvore, posebice putopisna svjedočanstva o otočnoj kulturnoj baštini te ih usporediti sa zatečenim stanjem spomenika i rezultatima novijih istraživanja. Pri istraživanju je prikupljena literatura u obliku arheoloških izvještaja, članaka u specijaliziranim časopisima te dijelova znanstvenih radova širega interesnog područja nego je područje kojime se bavi ovaj rad. Obradom monografske literature o pojedinim spomenicima nadopunila se slika umjetničkog sklopa kojemu oni pripadaju. Tijekom rada uvažene su različite interpretacije i sučeljena su mišljenja pojedinih autora, a mnogo napisanoga u literaturi bilo je potrebno revidirati ili odbaciti, s obzirom na rezultate novih istraživanja. Osim proučavanja literature, bilo je potrebno raditi i na terenu sa spomenicima *in situ*, analizirajući ih i fotografirajući, a mnoge su vrijedne informacije i smjernice za daljni rad dobivene usmenim putem na licu mjesta.

Analizi i interpretaciji spomeničke baštine u ovome radu prethodit će nekoliko općenitih poglavlja, koja će pomoći smjestiti spomenike u kontekst. U prvome poglavlju pojasnit će se pojam umjetničke topografije te opisati prostor na kojemu je nastala ovdje proučavana kulturna baština. Budući da je za stvaranje umjetničke topografije važno razumijevanje i prirodnih i duhovnih činitelja koji djeluju na nekome prostoru, u ovome poglavlju opisat će se geografska obilježja otoka, poput njegovih reljefnih osobitosti i zemljopisnog položaja. Kratko bavljenje toponimijom otoka produbit će razumijevanje prirodnih uvjeta u kojima se formirala i transformirala civilizacija na otoku. Osim povijesnih dokumenata, o Rabu saznajemo mnogo od geografa, putopisaca i drugih autora koji su pisali o zemljopisu i povijesti otoka, stoga će se na kraju prvoga poglavlja iznijeti kratak pregled izvora od najstarijih pisanih svjedočanstava do novijih znanstvenih radova.

Drugo poglavlje imat će zadaću istaknuti najvažnija povijesna zbivanja koja su oblikovala duhovno ozračje na otoku i bliskim mu prostorima. Pregled će započeti informacijama o prvotnom naseljavanju otoka još u vrijeme starijega kamenog doba, kad su nastale prve naseobine, a nastaviti će se opisom povijesnih okolnosti u kojima na ove prostore dolazi narod Liburna te kraćim osvrtom na grčku i rimsku kolonizaciju otoka. Razdoblje ranoga kršćanstva, vjere koja je na ovome prostoru zaživjela u vrijeme rimske uprave, posebno je važno za otočnu povijest u kontekstu osnivanja rapske biskupije i utvrđivanja njena značaja na istočnojadranskom području. Promjene u političkoj i crkvenoj povijesti otoka donijet će doseljenje Slavena i njihovo postupno prevladavanje romanske tradicije na otoku. Posebnu pažnju posvetit će se odnosu otočne političke i crkvene zajednice s hrvatskim narodnim vladarima te povijesnim počecima organizacije samostana na ovome području. Nadalje, pratit će se povijest otoka u sklopu personalne unije s Ugarskom te tijekom višestoljetnih mletačkih osvajanja.

Treće poglavlje produbit će razumijevanje povijesnih zbivanja na ovome prostoru, popunjavajući povijesni okvir značajkama društvenoga života tipičnima za pojedino vremensko razdoblje. Pokušat će se pojasniti kako se humanizirao otočni krajolik, kako je tekao razvoj naselja na otoku i koje su se demografske promjene događale. Poći će se ponovno od najranijega vremena naseljavanja otoka te kronološkim redoslijedom opisivati socijalno-demografske i gospodarsko-ekonomske mijene kroz stoljeća. Istaknut će se nekoliko ključnih pokretača društvenih promjena, poput pojave kršćanstva, doseljenja Slavena i početka organizacije samostanskih zajednica na otoku. Pokazat će se, dakle, koji su to sve važni čimbenici što su utjecali na transformaciju socijalne i gospodarske slike ovoga prostora.

Središnje i najopsežnije poglavlje ovoga rada bit će četvrto poglavlje, u kojemu će se predstaviti umjetnička baština sjeverozapadne polovice otoka Raba. Uzimajući mjesto - *topos* - kao referentnu točku, obuhvatit će se kulturna ostavština od najranijih razdoblja do novoga vijeka na području Lopara, Supetarske Drage, Kampora i Kalifronta. Pri tome će poseban naglasak stajati na razumijevanju prostornih i vremenskih odnosa među pojedinim spomenicima, jer svi oni zajedno čine jednu kulturnu cjelinu. Povrh toga, povijesna slojevitost spomeničke baštine na svakome od ovih mjesta temelj je na kojemu počiva identitet zajednica koje ih danas nastanjuju. U prvome potpoglavlju analizirat će se kulturno nasljeđe poluotoka Lopara, gdje nalazimo najranije tragove naseljenosti na otoku Rabu. Predstaviti će se mnogobrojni arheološki nalazi koji svjedoče o životu na poluotoku u predrimsko doba, iznijet će se poznati podaci o liburnskim gradinama i nalazištima antičkih ostataka, a na kraju će biti riječi i o sakralnoj arhitekturi. Navedene spomenike pokušat će se interpretirati sukladno spoznajama proizašlima iz dosadašnjih istraživanja, no još mnogo njih zahtijeva temeljitije znanstveno proučavanje da bi se dobila ispravna slika.

Spomenička baština Supetarske Drage bit će predmet drugoga potpoglavlja. Uz jedno predrimsko i nekoliko manjih antičkih nalazišta, težište proučavanja ipak će biti postavljeno na srednjovjekovnu umjetnost toga područja. Središnji je spomenik opatija sv. Petra u Supetarskoj Dragi. Analizirat će se sačuvana arhitektura i skulptura samostanske crkve, koja mnogo govori o organizaciji vjerskoga života na tome prostoru i o prenošenju duha benediktinske reforme. Protumačit će se također politički i vjerski utjecaji pristigli iz većih gradova te socijalna i gospodarska slika toga prostora u srednjem vijeku.

U trećemu potpoglavlju opisat će se umjetnička baština Kampora, gdje su najznačajniji spomenici Kaštelina na Puntima Kampora te sklop samostana sv. Eufemije u istoimenoj uvali. Lokalitet na rtu Kaštelina izuzetno je zanimljiv jer se o njemu uvijek pisalo kao o ranobizantskoj utvrdi, a tijekom nedavnih istraživanja otkriveni su ostaci rimske vile pa će potpuniju sliku toga prostora kroz povijest dati buduća istraživanja. Sklop samostana sv. Eufemije, čije je izvorno gotičko oblikovanje tek djelomično očuvano, temeljito će se analizirati, a izložiti će se i problematika interpretacije kamene plastike sačuvane u samostanskom klausturu. Posebno će se istaknuti važnost djelovanja franjevac ovoga samostana, koji su sačuvali mnogo toga u svojoj samostanskoj zbirci, poput povijesnih dokumenata, uporabnih predmeta i umjetničkih djela.

Četvrto je potpoglavlje posvećeno poluotoku Kalifrontu. Iako pošumljen i rijetko naseljen, u svojim šumovitim uvalama ovaj polutok krije jednostavne crkve, većinom zavjetne namjene.

Mnogo je malih sakralnih građevina koje se spominju u dokumentima i drugim izvorima, no položaj im nije poznat, stoga će se u ovome dijelu rada iznijeti poznati podaci i istaknuti problemi u interpretaciji zatečenih ostataka spomenika, ali i u interpretaciji pisanih izvora.

Posljednje stranice ovoga rada namijenjene su zaključnim razmatranjima i sistematiziranju napisanoga. Pojedinačna obilježja svakoga spomenika uklopit će se u zajednički prostorno-vremenski prikaz promjena u kulturnoj produkciji otoka, uvjetovanih političkim, vjerskim, socijalno-gospodarskim i drugim činiteljima. Pokušat će se vrednovati učinjeno na području znanstvenoga istraživanja lokaliteta i obrade prikupljenih informacija te naglasiti potreba daljnjeg sustavnog bavljenja opisanim spomenicima, kako bi se upotpunila slika ovoga umjetničkom baštinom bogatoga otoka.

1. Topografija Raba

1.1. Stvaranje umjetničke topografije

Proučavanje, a posebice dokumentiranje i očuvanje kulturne baštine neučinkovito je i nedovoljno obuhvatno zatvori li se znanstvenik pri toj djelatnosti samo u usko područje jedne struke. Povijest umjetnosti povijest je mišljenja, osjećanja i doživljavanja ljudi u određenom prostoru i vremenu, zbog čega se metodama jedne znanosti ne može proniknuti u dubinu stvaralačkog duha koji je oblikovao djela materijalne kulture koja pred nama stoje, stoga je „međusobno rasvjetljavanje znanosti“¹ nit vodilja u projektima stvaranja umjetničke topografije Hrvatske.² Opisivanje i dokumentiranje spomenika zahtijeva sustavan i temeljit pristup, pri čemu povjesničarima umjetnosti pomaže znanstvena metodologija i instrumentarij topografije. Kao dio kartografske znanosti, topografija se bavi mjerenjem, prikazivanjem i opisivanjem prostora te omogućava razumijevanje prostornih odnosa svih sastavnica, od reljefa do umjetne infrastrukture i graditeljskih ostvarenja. Topografija se kao disciplina bavi pojedinim elementima, ali sagledava ih uvijek u cjelini pa je, osim zbog znanstvene metode, i zbog te osnovne ideje potrebna povijesti umjetnosti.

Stvaranje umjetničke topografije ne znači samo ucrtavanje pojedinih spomenika na kartu ili njihovo upisivanje u popis spomenika pojedinog područja, nego podrazumijeva sagledavanje konglomeratne vrijednosti koju oni imaju. Ukupna kulturno-umjetnička vrijednost ne sastoji se samo u zbroju pojedinačnih spomenika, nego u kolektivnoj memoriji zajednice, jer „slika, skulptura ili arhitektura same po sebi još nisu umjetnost“.³ U Mletačkoj povelji iz 1964. godine prvi se puta u dokumentu spominje vrijednost ambijenta kao ono što treba očuvati. Valja, dakle, razumjeti niz prostornih i vremenskih odnosa među pojedinim spomenicima – od pomorskih i kopnenih puteva kojima se prenose kulturni utjecaji, preko političkih igara i odnosa moći, do

¹ Dilly, 2007, 361. Heinrich Dilly ističe sintagmu koju je 1917. godine književni teoretičar Oskar Walzel upotrijebio za opis suradnje među znanostima, dok još pojam interdisciplinarnosti nije toliko zaživio. Ova je sintagma značajna jer ne označava samo pluralitet metoda i perspektiva gledanja, nego upućuje na mogućnost da bavljenjem jednom disciplinom dospijemo do spoznaja i u nekoj drugoj te ističe prožimanje svih područja ljudskoga mišljenja i djelovanja.

² Projekt umjetničke topografije Hrvatske razradio je Milan Prelog sredinom 80-ih godina prošlog stoljeća, u okviru projekta Odjela za povijest umjetnosti Centra za povijesna istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Model za sustavnu obradu topografije Hrvatske provjeren je na gradu Koprivnici (vidi više: Prelog, Fischer, Planić-Lončarić, 1985). Zatim je isto učinjeno u Križevcima, s time da je projekt proširen na područje cijele općine pa su uvrštena i manja naselja (vidi više: Domljan, 1991).

³ Dilly, 2007, 371.

duhovnih i materijalnih mogućnosti produkcije te, prije svega, duhovne potrebe zajednice za određenom formom izraza. Uza sve to, stvaranje umjetničke topografije nekog prostora, osim interpretacije, uvijek uključuje i valorizaciju.⁴ Svjestan ili ne, znanstvenik prema kulturno-povijesnoj baštini uvijek zauzima određeni kritički i vrijednosni stav, koji je neizbježan jer istraživač promatra kulturno naslijeđe u svjetlu prošlosti, a sam je uronjen u kontekst sadašnjosti. Zadatak umjetničke topografije jest rekreirati život pojedinog spomenika i kulturnog krajolika kojega je on dio te osvijestiti njegovu ulogu u današnjem životu zajednice.

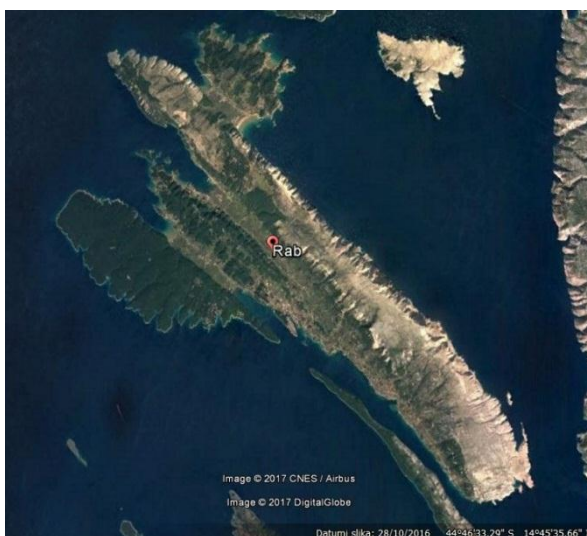
Istraživati kulturnu baštinu otoka Raba znači otići daleko u povijest i pratiti transformaciju kulturnog pejzaža od dolaska prvih ljudi i smjenjivanja naroda Liburna, Grka, Rimljana, Slavena i Hrvata, preko promjena političke uprave i crkvene organizacije sve do današnjih dana. Upravo to bogatstvo različitih utjecaja, uvjetovanih prostorno-povijesnim okolnostima, stvorilo je slojevitost spomeničke baštine otoka. Najsnažnija je tradicija sakralnog graditeljstva na otoku, proučavanjem kojeg se najjasnije razabiru politički i kulturni utisci koji dolaze s hrvatske obale i iz talijanskih vjerskih središta, naročito putevima velike crkvene reforme u ranome srednjem vijeku.

⁴ Domljan, 1991, 43.

1.2. Smještaj i geomorfologija

Prije ocrtavanja kulturnog pejzaža otoka, potrebno je opisati njegova prirodna obilježja i istaknuti osnovne zemljopisne podatke, kako bi se bolje moglo razumjeti vezu između prirodnih zadanosti i društvenih pojava na otoku. Geografski, otok pripada skupini Kvarnerskih otoka uz Krk, Cres, Veliki i Mali Lošinj, dok povijesno ipak pripada Dalmaciji. Smješten je između $44^{\circ}41'$ s.g.š. i $44^{\circ}51'$ i.g.d., proteže se u smjeru sjeverozapad-jugoistok, a od kopna ga dijeli Velebitski kanal. Administrativno otok pripada Primorsko-goranskoj županiji. Na otoku je osam općina: Lopar, Supetarska Draga, Kampur, Mundanije, Palit, grad Rab, Banjol i Barbat. Površina administrativne jedinice otoka iznosi 115.57 km^2 i veća je od površine samog otoka koja iznosi 93.6 km^2 , jer rapskoj općini pripada još niz otoka, otočića i hridi, kao npr. Sv. Grgur, Goli Otok, Dolin, Maman, Lukavci, Mišnjak, Pohlib, Sv. Juraj, Dolfin, Laganj i Trstenik, a sve do 1991. godine općini je pripadao i paški poluotok Lun.

Rab je otok zanimljivih reljefnih kontrasta u nadmorskoj visini, razvedenosti obale i vegetaciji. Duž otočne osi izmjenjuju se redom uzvisine i udoline (antiklinalna i sinklinalna područja). Na sjevernoj strani otoka nalazi se poluotok Lopar kao prvo sinklinalno područje, nastalo akumulacijom flišnih naslaga, a zatim se kao antiklinala duž sjeveroistočne strane otoka pruža masiv Kamenjak. Proteže se paralelno s Velebitom i strmo se spušta u more, a najviši mu je vrh Tinjaroša (Tinjarosa), visok 408 metara. Podno njega prostiru se plodna polja Supetarske Drage i Barbata, koje zaravan Kampur odjeljuje od sinklinale Kamporskog polja. Na krajnjem je zapadu otoka velika šumovita zaravan poluotoka Kalifronta.

Sl.1. Satelitska snimka otoka Raba.

Obala otoka nejednako je razvedena. Poluotok Lopar na sjeveru je izuzetno razveden, s mnoštvom rtova i uvala, a veće su uvale još i Supetarska i Kamporska draga s mnogo manjih uvala. Obala Kalifronta do rta Frkanj također je razvedena, za razliku od čitave istočne obale otoka podno Kamenjaka. Masiv Kamenjak prirodna je obrana otoka od bure, zbog čega su njegovi obronci stjenoviti i ogoljeni. Zbog zaštićenosti od bure klima otoka vrlo je povoljna, umjereno topla s blagim zimama i toplim ljetima s mnogo sunčanih dana. Srednji dio otoka najplodniji je i većim dijelom pretvoren u obradive poljoprivredne površine – polja, vinograde, vrtove, voćnjake i maslinike jer obiluje izvorima pitke vode. Naspram strmog krškog područja Kamenjaka koje oskudijeva raslinjem, najzeleniji je dio otoka područje Kalifronta. Tamo se nalazi jedna od najljepših šuma crnike na Mediteranu, poznata pod nazivom Dundo, koja je zaštićena kao prirodni rezervat i proglašena botaničkim parkom još 1949. godine. Šume hrasta crnike jedine su izvorne rapske šume, od kojih otoku zacijelo i potječe ime.

Sl.2. Položaj otoka Raba na Kvarneru.

1.3. Jezik toponima

Svi oblici imena otoka Raba imaju zajednički indoeuropski korijen, koji označava područje bogato šumom i raslinjem. Inačice *Arba*, *Arbe*, *Arve* i *Rab* dolaze od zajedničke osnove "arb", što znači, mrk, taman ili pošumljen.⁵ Riječi su to koje opisuju otok koji, usporedi li se s ogoljelim obalama Paga ili Krka, obiluje vegetacijom i bogat je vodom, plodan te ugodan za življenje. Došavši na otok, Slaveni su antički naziv *Arba* premetanjem (metatezom) izmijenili u *Rab*, no i

⁵ Brusić, 1934, 47-49; Marković, 1987, 48.

nakon njihova dolaska, na Rabu se zadržalo puno romanskoga nazivlja za mjesta. Nakon Krka, Rab je otok na kojemu se zadržalo najviše romanskih toponima,⁶ a uzroci su tome dug suživot Romana i Slavena na otoku, zatim koncentracija romanskog stanovništva u gradovima, a slavenskog uz poljoprivredne površine te nenasilno i postupno prevladavanje slavenske populacije.⁷

Od romanskih toponima koji prevladavaju na otoku, možemo istaknuti one koji se odnose na svojstva prostora koji se nastanjuje.⁸ Naziv Fruga potječe od latinskog *frux* (poljski prirod) i označava plodnu zemlju podno obronaka Kamenjaka, na putu iz Supetarske Drage prema Loparu. Uz grad Rab nalazi se ravnica Palit, čije ime potječe od latinskog *paludo* (močvara), a ime Kampor dolazi od vulgarnog latinskog plurala *campora* (polja). Romanskog su podrijetla također i imena nekih brda, primjerice Tinjarosa ili Tinjaroša, što potječe od latinskog *montanea russa* (crveno brdo). Na putu iz Kampora prema gradu Rabu nalazi se brdo i uvala Miral, što dolazi od latinskog *mirare* (gledati), a označava mjesto odakle se motri. Rimska su imena i Banjol, koje vjerojatno potječe od naziva za kupalište koje se ondje nalazilo te Barbat, što dolazi od latinskog *barbatus* (obrastao sitnom šumom, kosmat). U nazivlju otoka nalazimo i tragove mletačke prisutnosti⁹ koji su se zadržali do današnjih dana, primjerice ime rta Kalifront, koje dolazi od talijanskog *caput* (glava) i *frondis* (lišće), a blizu Fruge nalazimo toponim Košljin ili Košljina, čije ime potječe od romanskog naziva za male utvrde – *castelione*. Sličnu formu tog toponima pronalazimo u Košljinu kod Barbata, gdje je u XI. stoljeću bio benediktinski samostan te u imenu Košljun na Krku. Od romanskih naziva koji su prisutni i na Krku,¹⁰ na Rabu se bizantska riječ *drmun*, što znači šumica, koristi za toponime Drmun i Drmunić na Barbatu i u Loparu. Od grecizama prisutan je toponim Pile, riječ koja inače označava vrata ili prolaz, a u Kamporu Pile označuje put i brežuljak preko kojeg se ide u Supetarsku Dragu.

Manji je broj toponima, kako je rečeno, slavenskoga podrijetla i njih uglavnom vezujemo uz poljoprivredno iskoristive površine.¹¹ Slaveni su, naime, naselili plodna područja uz izvore vode i bavili se poljoprivredom i stočarstvom. Slavenska su imena poljoprivredno obradivih površina kao što su Ravnice i Ogradice, mjesta za ispašu stoke kao što je Kravljak, zatim mjesta koja imaju posebno zemljopisno obilježje kao što su Kamenjak, Strmac, Vrh, Glava, Trbušnjak,

⁶ Skok, 1950, 59.

⁷ Isto.

⁸ Skok, 1950, 57.

⁹ Skok, 1950, 62.

¹⁰ Skok, 1950, 58. Petar Skok ističe da se na Rabu vjerojatno govorio drugačiji romanski dijalekt nego na Krku, odakle proistječu specifične razlike u formiranju toponima čiji je korijen zapravo isti.

¹¹ Skok, 1950, 64.

Gromača, Beli Kamen i mnogi drugi. Neki su toponimi izvedeni iz naziva biljaka, primjerice imena mjesta na obali i uvala Črnika, Javorno i Smokova. Mel je naziv za sitan pijesak kojeg mnogo ima u Loparu pa se tamo nalaze uvale Mel i Melak, a i u Supetarskoj Dragi postoji uvala Meline.¹²

Imena naselja na Rabu, kako je rečeno, većinom su romanska, ne slavenska, stoga je ovdje zanimljivo primijetiti da naselje uz benediktinsku opatiju u Supetarskoj Dragi preuzima romansko ime i prilagođava ga slavenskom jeziku, čime nastaje toponim Supetar (sveti Petar). Neobično je preuzimanje romanskog naziva, iako je opatija osnovana 1059. godine, kada je slavensko stanovništvo već postupno počelo brojčano prevladavati.¹³ Očigledno je, dakle, da je prostor na koji su Slaveni došli imao snažnu romansku tradiciju, kojoj se doseljenici nisu previše opirali. Moguće je, ipak, da su neke romanizme i sami Slaveni donijeli s kopna u procesu doseljavanja.¹⁴

1.4. Rab na zemljopisnim kartama, u putopisima i znanstvenim radovima

Pri istraživanju kulturne povijesti otoka Raba od velike su pomoći, osim povijesnih isprava, i svjedočanstva putopisaca te drugih autora koji su se bavili poviješću i zemljopisom otoka od najranijih vremena do današnjih dana, stoga će u ovome poglavlju biti rečeno ponešto o značajnijim djelima i njihovim autorima.

Najstarije spomene otoka Raba nalazimo kod grčkih putopisaca.¹⁵ (Pseudo)Skilakis Kariandonski najstariji je grčki zemljopisac iz IV. st. pr. Kr. i spominje liburnske otoke *Istris* (Krk), *Elektrides* (Cres i Lošinj) te *Mentorides* (Rab i Pag).¹⁶ Zanimanje grčkih geografa za upoznavanje i opisivanje zemljopisnih obilježja, naselja i stanovništva ovoga dijela Jadrana poraslo je u vrijeme grčke kolonizacije ovih prostora. U vrijeme rimske vlasti, trgovačkim i pomorskim vezama Raba s italjskim gradovima širile su se i spoznaje o samom otoku i naseljima na njemu te su ga rimski pisci počeli uvrštavati u svoje povijesno-kulturne i zemljopisne preglede. Plinije Stariji prvi je 70-ih godina prvog stoljeća u svojem djelu *Historia Naturalis* pisao o liburnskim otocima (*insulae liburnicae*) Krku (*Curicta*), Cresu i Lošinju (*Apsirtydes*) te je među njima spomenuo i Rab, prvi puta nazvan antičkim imenom *Arba*.¹⁷ Tako ga je nazvao i Ptolemej u *Geografiji*. Doduše, Ptolemeju se potkrala pogreška koja nije ispravljena sve do izdanja

¹² Skok, 1950, 59, 64.

¹³ Mohorovičić, 1987, 35; Skok, 1950, 56; Šimunović, 1989, 137.

¹⁴ Skok, 1950, 62.

¹⁵ Brusić, 1934, 48; Marković, 1987, 47-48.

¹⁶ Brusić, 1934, 48.

¹⁷ Brusić, 1934, 48; Šimunović, 1989, 136.

Geografije s početka XVI. stoljeća. Naime, ucrtao je naselje *Arba* na otoku *Scardona* (*Karduno*), koji je pak postavljen previše jugoistočno, a uz *Arbu* je označio još jedno naselje, *Colentum*.¹⁸ Ova pogrešna slika vjerojatno je preko *Geografije* dospjela i na kopiju jedne rimske zemljopisne karte iz IV. stoljeća, znane kao *Tabula Peutingeriana* (Peutingerova tabla), na kojoj je između Zadra i Skradina označen grad *Arve*.¹⁹

Bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet u svojem djelu *De administrando imperio* spominje otok Rab pod imenom *Arbe*. Djelo je nastalo u X. stoljeću i današnjim je istraživačima iznimno značajno za proučavanje toponimije i etnografije toga doba.²⁰ Važan dio rapskog identiteta jest legenda o čudima svetog Kristofora, koji je grad tri puta obranio od napada neprijatelja. Tri opsade otoka Raba, prva normanska i druge dvije ugarske, opisane su u djelu *Miracula* ili *Historia sancti Christophori martyris* koje je 1308. godine napisao rapski biskup Juraj de Hermolais-Kostica prema onome što su mu pripovijedali stari Rabljani.²¹ Zadarski pjesnik Juraj Baraković na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće zapisao je još jednu rapsku legendu, onu o pastirici Dragi i zaljubljenom Kalifrontu. U svojem djelu *Draga, rapska pastirica*, poetski opisuje svoj boravak na otoku, hvaleći njegove ljepote, ali valja istaknuti da njegovo djelo „osim književne ima i informativnu dimenziju za proučavanje raznih oblika života na tom slikovitom otoku posljednjih desetljeća XVI. i prvih desetljeća XVII. stoljeća.“²²

Opise otoka i grada koje bi valjalo spomenuti napisali su u XVIII. stoljeću Alberto Fortis, koji o Rabu piše u svojem putopisu kroz Dalmaciju²³ te Daniel Farlatti, koji u svom djelu Rab naziva *Arbum*.²⁴ U XIX. stoljeću u svoje opise Dalmacije Rab su uvrstili Rudolf Eitelberger von Eidelberg²⁵ i Thomas Graham Jackson,²⁶ a u XX. stoljeću o Rabu su pisali Dagobert Frey,²⁷ Ćiril Metod Iveković,²⁸ Wilhelm Schleyer²⁹ te Mijat Sabljar³⁰. Djela ovih autora danas su posebno vrijedna istraživačima, jer opisuju mnoge umjetničke predmete i djela arhitekture koje danas više

¹⁸ Marković, 1987, 48; Brusić, 1934, 48; Margetić, 1987, 199.

¹⁹ Domijan, 2001, 17.

²⁰ Skok, 1950, 13.

²¹ Antoljak, 1987, 184.

²² Švelec, 1987, 389.

²³ Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, Venezia, 1774.

²⁴ Daniel Farlatti, *Illyricum sacrum*, Venetii, 1775.

²⁵ Rudolf Eitelberger von Eidelberg, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler Dalmatiens*, Wien, 1861.

²⁶ Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, The Quarnero*, Oxford, 1887.

²⁷ Dagobert Frey, *S. Giovanni Battista in Arbe*, Jahrbuch des Kunsthists, K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege I-IV, 1911.; Dagobert Frey, *Der Dom in Arbe*, Wien, 1912.

²⁸ Ćiril Metod Iveković, *Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien*, Wien, 1910.-11.; Ćiril Metod Iveković, *Dalmatiens Architektur und Plastik*, I-IV, Wien, 1910.-11.; Ćiril Metod Iveković, *Bau- und Kunstdenkmäler in Dalmatien*, Die Inseln Rab, Hvar, Korčula, Wien, 1910.

²⁹ Wilhelm Schleyer, *Arbe – Stadt und Insel, Ein Schatzkästlein der Natur und Kunst in Dalmatien*, Wiesbaden, 1914.

³⁰ Mijat Sabljar, *Putopisne bilježnice*, arhiv Uprave za zaštitu kulturne baštine, Zagreb.

ne nalazimo na istome mjestu ili u istome stanju. Valja istaknuti i knjigu fra Vladislava Brusića tiskanu 1926. godine pod nazivom *Otok Rab*, koja je trebala poslužiti kao vodič po gradu i otoku. Iste ju je godine talijanski pisac Giuseppe Praga proglasio štetnom i beskorisnom,³¹ no danas je njegov sud ipak ocijenjen suviše oštrim, jer unatoč zastarjelosti i nedovoljno znanstvenom pristupu, u Brusićevom djelu nalazimo ipak određenu vrijednost pa knjiga može i danas biti polazište istraživanju.³² Odoriko Badurina, također pripadnik franjevačkog reda, napisao je *Veliku kroniku franjevačkog samostana u Kamporu* u šest svezaka, koja se u rukopisima čuva u samostanskoj knjižnici. Vrlo je vrijedna jer su u njoj prepisani gotovo svi dokumenti propalog gradskog arhiva u Rabu, a seže od najranijih vremena do 40-ih godina XX. stoljeća. Znanstveni i interdisciplinarni pristup proučavanju otočne prirodne i kulturne baštine ovoga otoka dosljedno se provodi tek od druge polovice prošloga stoljeća.³³

³¹ Giuseppe Praga, *La Storia di Arbe in una recente monografia*, Zara, 1926.

³² Antoljak, 1987, 185; Munić, 1987, 187.

³³ Popis korištenih izvora na kraju ovoga rada sadrži sve relevantne publikacije u obliku monografija, knjiga i članaka. Dosada najveće i najkompletnije zbirke stručnih radova iz raznih znanstvenih područja, od prirodnih, preko društvenih do humanističkih znanosti jesu dva *Rapska zbornika*, objavljena 1987. i 2012. godine.

2. Povijesni okvir

2.1. Počeci naseljavanja i grčka kolonizacija

Otok Rab bio je naseljen još u predrimsko doba, o čemu svjedoče arheološka nalazišta iz kamenog i metalnog doba u Loparu, Kamporu, gradu Rabu, Banjolu i Barbatu. U vrijeme posljednjeg ledenog doba u Alpama (glacijacija Würm), koje je završilo prije oko 10 000 godina, Rab bio spojen s kopnom jer je razina Jadranskog mora bila oko 100 metara niža od današnje.³⁴ To je olakšavalo tranziciju tadašnjem nomadskom stanovništvu, a pretkraj su neolitika na Rabu nastale prve sjedilačke zajednice.³⁵ Krajem brončanoga i u osvit željeznog doba na ovo područje dolaze Liburni, ilirsko pleme poznato po izuzetnoj pomorskoj vještini i brzim lađama. Liburni su, povijesno gledano, najstariji stanovnici otoka Raba i u VI. st. pr. Kr. bili su velika pomorska sila na Jadranu. O njihovom životu svjedoče nam gradine Kaštelina u Loparu i u Kamporu, Silba u Supetarskoj Dragi te gradine Gromačica, Pećine, Trbušnjak, Kužekino u Loparu i sv. Damjan u Barbatu.

Sl.3. Karta Liburnije u 1. stoljeću, prema Pliniju Starijem.

³⁴ Marković, 1987, 48.

³⁵ Isto.

Tijekom svojih putovanja grčki su moreplovci i trgovci od VI. st. pr. Kr. upoznawali istočnu obalu Jadrana i već tada mislili o osnivanju svojih naseobina na tim prostorima. Isprva su počeli kolonizirati južne dijelove Jadrana, a šireći svoje teritorije u IV. st. pr. Kr. stigli su i do Kvarnera. Grci su zaratili Liburnima već 389. pr. Kr., a veća pomorska bitka vodila se 365. pr. Kr. upravo u moru oko otoka Krka i Raba, kada je sirakuški tiranin Dionizije Mlađi porazio liburnsku mornaricu. Tada je osnovao vojne logore za nadzor kopnenih i pomorskih kretanja liburnskih postrojbi, a pretpostavlja se da su to današnji ostaci utvrda sv. Damjana na Barbatu, Kašteline na Punt Kampora te ostaci na Punt Zidine na Loparu.³⁶

2.2. Rimska uprava i počeci kršćanstva

Grčke kolonije na Jadranu dospjele su pod rimsku vlast nakon Ilirskih ratova, tijekom kojih su Rimljani postupno osvajali područja pod vlašću ilirskih plemena pa su konačno i grčke kolonije morale priznati vrhovnu vlast Rima. Grad Rab dobio je tada status rimskoga grada, ubrojen je u tribus Sergija i dobio mornaričku luku te postao prometno i trgovačko čvorište Kvarnera.³⁷

Kršćanstvo na otoku pojavilo se, prema pojedinim istraživačima, već u drugoj polovici III. stoljeća,³⁸ no ispovijedanje vjere bilo je skriveno od javnosti i zatvoreno u užim zajednicama sve do objave Milanskog edikta 313. godine, kojime je kršćanstvo proglašeno slobodnom vjerom u Rimskome Carstvu i čime su prestali vjerski progoni. Nakon što je kršćanstvo proglašeno ravnopravnom vjerom, počelo se širiti te su mnogi gradovi tada dobili svoje biskupe. Moguće je da je i na Rabu negdje u to doba stvorena prva crkvena općina, koja je uskoro uzdignuta na razinu biskupije. Povijesno svjedočanstvo o tome jesu *Actae* s dvaju pokrajinskih crkvenih koncila održanih u Saloni 530. i 533. godine. Na tim je koncilima sudjelovao i rapski biskup Tycianus, jedini iz tih ranih vremena kojemu znamo ime, koji je akte potpisao kao treći po redu, iza salonitanskog i zadarskog biskupa, što govori o visokom položaju novoosnovane rapske biskupije.³⁹ Raspadom Rimskog Carstva otok Rab je, uz druge dalmatinske gradove i otoke, 493. godine dospio pod vlast Ostrogota na tridesetak godina, no već je u prvoj polovici VI. stoljeća

³⁶ Brusić, 1934, 50, 58.

³⁷ Marković, 1987, 48.

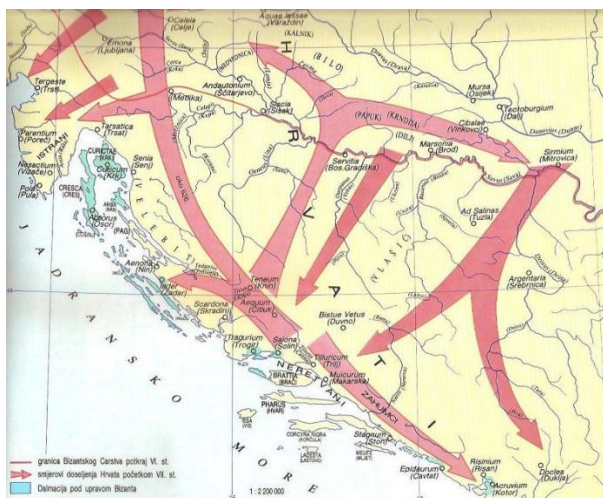
³⁸ Goldstein, 2008, 41; Marković, 1987, 49.

³⁹ Domijan, 2001, 22; Brusić, 1934, 61.

Justinijanovom rekonkvistom vraćen pod istočnorimsko okrilje, a priori i biskupi dalmatinskih gradova postali su odgovorni arhontu u Zadru, koji je bio nositelj regionalne uprave.

2.3. Seoba Slavena i dolazak Hrvata

Početak prodora Slavena u dalmatinske krajeve povezuje se s „padom“ Salone u ranom VII. stoljeću. Je li grad zaista odjednom uništen ili je postupno odumirao ovdje se neće problematizirati,⁴⁰ nego je namjera naglasiti kako se doseljavanjem novog stanovništva kulturni krajolik mijenja. Što se dogodilo s antičkom *Arbom* u tom vremenu, nije sigurno. Neki pišu da je najvjerojatnije stradao i rimski grad Rab nakon propadanja Salone,⁴¹ mnogi su mišljenja da je grad nastavio živjeti u kontinuitetu, a neki pak to pitanje ostavljaju otvorenim.⁴² U svakome slučaju, novi nalazi u gradu Rabu potvrđuju kontinuitet života. Nema sumnje da su neko vrijeme dvije etničke skupine živjele odijeljeno te da su doseljeni Slaveni mirno koegzistirali sa starim romanskim stanovništvom.⁴³ Prostori napušteni novim, nepokrštenim stanovništvom postali su izuzetno zanimljivi i Bizantu i Franačkoj na prijelazu VIII. u IX. stoljeće. Zbog otočnog položaja, Rab je ostao pošteđen u izravnim sukobima, koji su se većinom odvijali na kopnu.⁴⁴ Franačka je prevlast trajala kratko, a nakon Aachenskog mira 812. godine dalmatinski su gradovi i otoci pripali bizantskoj Dalmaciji, među njima i Rab.

Sl.4. Smjerovi doseljavanja Hrvata i dalmatinski otoci pod bizantskom upravom.

⁴⁰ Usp. Goldstein, 2008, 52-53.

⁴¹ Brusić, 1934, 61.

⁴² Marković, 1987, 49.

⁴³ Usp. Budak, 1987, passim.

⁴⁴ Marković, 1987, 51.

2.4. Vrijeme hrvatskih vladara

U zaleđu bizantskih posjeda postupno se organizirala državna tvorevina naroda Hrvata. Postoji podatak da su u vrijeme kneza Branimira (879.-892.), po naredbi bizantskog cara Bazilija I. (867.-886.), dalmatinski gradovi i otoci morali plaćati 720 zlatnika danka hrvatskom vladaru, koji je bio samostalan. Od te je velike svote Rab plaćao 100 zlatnika godišnje.⁴⁵

Dalmatinski gradovi i otoci koji su bili pod bizantskom vlašću prvi su puta ujedinjeni sa zaleđem kada je kralj Tomislav (prije 914.- nakon 925.) na bizantskome dvoru imenovan carskim patricijem i prokonzulom Dalmacije u znak zahvalnosti zbog vojne pomoći u bizantskom sukobu s Bugarima. Papa Ivan X. udovoljio je molbi kralja i biskupa te dopustio održavanje crkvenih sabora u Splitu 925. i 928. godine, posлавši svoje legats da predsjedaju saborima, na kojima se raspravljalo o uređenju crkvene hijerarhije i granicama pojedinih biskupija. Na saboru u Solinu 928. godine rapska je biskupija proširena na sjevernu polovicu otoka Paga i jedan dio susjednoga kopna.⁴⁶

Sl.5. Karta Hrvatske u vrijeme kralja Tomislava.

⁴⁵ Brusić, 1934, 67.

⁴⁶ Brusić, 1934, 68.

Dalmacija je bila pod upravom hrvatskih vladara i u vrijeme kralja Stjepana Držislava (o. 970.-o. 995.), koji je održavao dobre odnose s Bizantom. Nakon njegove je smrti izbio sukob oko krune između triju njegovih sinova, što je oslabilo kraljevsku vlast pa je 998. godine mletački dužd Stjepan II. Orseolo iskoristio priliku i jednog po jednog osvojio dalmatinske gradove i otoke. Zauzeta su područja pružala otpor, stoga je dužd Oton Orseolo uskoro opet krenuo u pohod na Dalmaciju. Došao je i na Rab, gdje su mu se poklonili biskup Maius i prior Bellata sa svećenstvom i pukom. Dužd je s Rabljanima potpisao ugovor u kojemu priznaju mletačko vrhovništvo i obvezuju se na godišnji danak u svili.⁴⁷

Rab se pod mletačkom upravom nalazio do 1050. godine, kada ga je ostalim hrvatskim prostorima pripojio kralj Petar Krešimir IV. (1058.-1073.). Kralj je ostavio Rabu njegovu raniju samoupravu. U to je vrijeme na Rabu biskup bio Drago, kraljev prijatelj, koji je 1059. godine na otok pozvao benediktince. U suglasju s rapskim pukom, svećenstvom i tadašnjim priorom Maiusom, benediktincima i njihovu opatu Fulkonu dao je u posjed zemljišta i dvije crkve, sv. Petra i sv. Ciprijana u Dragi. Pretpostavlja se da je na biskupovu zamolbu kralj na svom dvoru u Biogradu 1070. godine Rabljanima potvrdio ispravu o utemeljenju samostana u Dragi te da je u još jednoj ispravi iz 1071. godine rapsku biskupiju stavio pod kraljevsku zaštitu, potvrdivši joj nadležnost nad župama u susjednom velebitskom Podgorju, Lici, Bužanima i Bučaćima na Pagu.⁴⁸ Postoji još jedna isprava u kojoj je kralj rapskoj općini poklonio paški grad Kesu (*castrum Chisse*).⁴⁹ Isprave iz 1071. i 1111. godine proglašene su falsifikatima,⁵⁰ no to je pitanje koje ovdje nećemo dodatno problematizirati, nego samo istaknuti da bi, prema mišljenju nekih znanstvenika,⁵¹ dokumente koji su proglašeni falsifikatima trebalo podvrgnuti ponovnoj analizi i pri tome zauzeti objektivniji stav.

U vrijeme nasljednika kralja Petra Krešimira dolazili su Normani u osvajačke pohode. Došli su do Raba 1075. godine, kada je u Rabu biskup bio Domana iz Osora koji se za pomoć obratio svetom Kristoforu. Glava toga sveca čuva se u relikvijaru rapske katedrale i biskup ju je s pučanima u svečanoj procesiji iznio na gradske zidine. Vjeruje se da je upravo milošću svetog Kristofora grad spašen te se u spomen toj pobjedi svakog 9. svibnja svetkuje Dan pobjede (*Dies victoriae*). Iste je godine sveti Kristofor još jednom spasio Rabljane od Normana, a pomogao im je i treći puta pri napadu Mađara 1107. godine. Spomenuto je već da je o tim čudesnim događajima

⁴⁷ Brusić, 1934, 71; Marković, 1987, 50.

⁴⁸ Brusić, 1934, 73.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Klaić, 1955, 42-45.

⁵¹ Antoljak, 1987, 183.

pisao rapski biskup Juraj de Hermolais-Kostica u spisu Čudesu sv. Kristofora (*Miracula* ili *Historia sancti Christophori martyris*). Smrću kralja Dmitra Zvonimira hrvatski su prostori ostali bez čvrste središnje vlasti pa su tijekom borbi za prijestolje dalmatinski gradovi ponovno priznali vlast Bizanta.

2.5. Vrijeme ugarsko-hrvatskih vladara

Kralj Koloman, prvi Arpadović, nakon svog krunjenja u Biogradu 1102. godine odrekao se prijateljstva s Mlečanima, stvorio sporazum s bizantskim carem Aleksijem Komnenom te ponovno primio sve dalmatinske gradove na kopnu i otocima pod svoje vrhovništvo. Sazvao je 1107. godine sabor na polju ispred Zadra, kojemu su prisustvovali biskupi i priori svih gradova. Kralj Koloman oslobodio ih je godišnje daće te zajamčio tradicionalnu samoupravu gradovima i njihovo pravo da sami određuju biskupe i priore. Rapski je biskup Pavao na tome saboru dobio od kralja potvrdu isprave Petra Krešimira IV. iz 1111. godine.

Sl.6. Karta Hrvatske nakon 1102. godine.

Vrlo je brzo mletačko brodovlje ponovno zaplovilo prema Dalmaciji. Mletački dužd Ordelafo Falier već je 1116. godine zauzeo dalmatinske gradove, a kada je stigao u Zadar, rapski biskup Pavao i knez Oriens poslali su đakone Vitaču i Matiju Rage da za Rab potpišu uvjete predaje. Dužd je Rabljanima potvrdio prijašnje povlastice dokumentom potpisanim 1118. godine, za koji se navodi da je bio sastavljen u predvorju rapske katedrale.⁵² Ovoga je puta Rab zajedno

⁵² Brusić, 1934, 76-77.

sa Zadrom, Krkom i Osorom ostao dugo pod mletačkim vrhovništvom. U doba kralja Bele IV. (1235.-1270.) Rab je nakratko pripojen hrvatskim krajevima, a u vrijeme provale Mongola na hrvatske prostore 1242. godine došlo je na otok mnogo izbjeglica s kopna. Među njima je bio i zagrebački biskup Stjepan II. s arhivom svojeg kaptola, koji je nakon njihova povratka u Zagreb, po svemu sudeći, ostao na Rabu i tamo mu se izgubio trag.⁵³

Kralj Ludovik I. Veliki iz dinastije Anjou (1342.-1382.) odlučio je vratiti Dalmaciju i zaratio s Venecijom, koja je 1358. godine morala potpisati mir u Zadru, odričući se time prava na Dalmaciju od Istre do Kotora. Tada je Rab ponovno pripojen hrvatskim krajevima. Anžuvincima su od hrvatskog plemstva veliku podršku pružali knezovi Šubići. Pavao Šubić, ban Hrvata i gospodar Bosne, izdao je rapskoj općini 1307. godine pismo kojim je potvrdio dotadašnje posjede i prava. Godine 1367. kralj Ludovik potvrdio je rapskom biskupu Grisogonu de Dominisu i rapskoj općini stare slobode, koje su im prije njega potvrdili kraljevi Petar Krešimir i Koloman te im posebnom poveljom zajamčio samoupravu.⁵⁴

2.6. Dugotrajna mletačka uprava i konačno uključenje u hrvatsku državu

Nakon smrti Ludovika Velikog, dinastička previranja omogućila su Veneciji da bez ratovanja zavlada Dalmacijom, koja je ostala pod mletačkom vlašću sve do pada Republike 1797. godine. U vrijeme borbi za prijestolje s Žigmundom Luksemburškim, kralj Ladislav Napuljski povukao je radikalni potez i 1409. godine prodao Dalmaciju Mlečanima. Rapska je općina još za trajanja pregovora o prodaji Dalmacije donijela odluku da se otok svojevrijem podvrgne Veneciji, nadajući se potvrdi starih sloboda. Svoje povlastice Rabljani ipak nisu dobili, a upravu nad gradovima preuzeli su mletački knezovi-kapetani koji su sa sobom donijeli i nove gradske statute.⁵⁵ Dalmatinski su gradovi pod mletačkom vlašću bili nezadovoljni ukidanjem svojih samoupravnih sloboda i gubitkom gospodarske autonomije pa su s vremenom mletačke vlasti gradovima dopustile organizaciju općinskih vijeća i vratile neke povlastice, kako bi donekle utišale prosvjede puka i plemstva.⁵⁶ Otprilike u ovo doba datira se i najstariji spis u kojemu nalazimo hrvatski naziv Rab. To je isprava o utemeljenju franjevačkog samostana sv. Eufemije u Kamporu

⁵³ Marković, 1987, 51.

⁵⁴ Brusić, 1934, 82.

⁵⁵ Brusić, 1934, 97-98.

⁵⁶ Brusić, 1934, 100.

iz 1446. godine, napisana latinskim jezikom, koja se u izvorniku na pergamentu čuva samostanske arhivu.⁵⁷

Nepovoljnim socio-ekonomskim prilikama kao dodatna otežavajuća okolnost pridružila se i epidemija kuge, koja je na Rabu izbila dva puta. Prvi se puta pojavila 1449. godine, a ponovila se 1456. godine.⁵⁸ Otok je doživio značajan pad broja stanovnika, što zbog broja umrlih, što zbog iseljavanja stanovništva. Depopuliran otok pružio je utočište mnogim izbjeglicama koji su bježali pred navalom Osmanlija. Pridošlice su uglavnom bili pripadnici nižih slojeva, ali na otok su dolazili i plemići. Plemenita udovica Magdalena Budrišić od knezova Žirova iz Like ostala je zapamćena kao utemeljiteljica samostana sv. Antuna Opata 1493. godine na Kaldancu u gradu Rabu.⁵⁹ Pokopana je u sarkofagu koji i danas stoji u klausturu samostana sv. Eufemije u Kampionu.

Pobjeda Osmanlija na Mohačkom polju 1526. godine označila je, osim nezaustavljivog napredovanja turske vojske, i kraj Hrvatsko-ugarskog kraljevstva. Hrvatski i ugarski prostori ušli su u uniju s habsburškim posjedima, a dalmatinski su prostori ostali pod mletačkom vlašću. U daljnjim borbama s Osmanlijama sudjelovali su i Rabljani. U pomorskoj bitci kod Lepanta 1571. godine, tijekom Ciparskog rata, borila se i rapska galija trirema pod zapovjedništvom Šimuna de Dominisa, a rapska je galija sudjelovala i u Kandijskom (Kretskom) ratu 1646. godine.⁶⁰

Posljednji mletački knez na Rabu bio je Ivan Venier, kojega su nakon pada Mletačke Republike u Napoleonovim ratovima 1797. godine mirno smijenile austrijske vojne snage. Mirom u Požunu 1805. godine Dalmacija je ponovno pripala Napoleonu, a prve francuske postrojbe došle su na Rab 1809. godine. Nakon Napoleonova poraza na Bečkom je kongresu potvrđena pripadnost cijele Dalmacije, pa tako i otoka Raba, Austriji. Krajem Prvog svjetskog rata po dogovoru velikih sila to je područje pripalo Italiji, a Hrvatskoj je otok konačno trajno pripojen 1921. godine u sklopu tadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, s iznimkom kratke pripadnosti Italiji tijekom fašističke okupacije.

⁵⁷ Domijan, 2001, 17.

⁵⁸ Vidi više: Grgin, 2005.

⁵⁹ Grgin, 2005, 538-539.

⁶⁰ Brusić, 1934, 115; Goldstein, 2008, 177.

3. Humanizacija krajolika i razvoj naselja

3.1. Utjecaj reljefa na urbanizaciju

Reljefne osobitosti Raba značajne su za smještaj i izgled naselja na otoku od najranijih vremena. Naseobine su nastajale na mjestima prirodno zaklonjenima od bure, uglavnom duž jugozapadne obale otoka, jer se duž sjeveroistočne osi pruža masiv Kamenjak, koji je prirodna obrana otoka od naleta bure. Plodno flišno tlo, izvori pitke vode te blizina mora uvjetovali su veću koncentraciju naselja na Loparu, u Supetarskoj Dragi i Kamporu te na Barbatu. Ova naselja imaju sve prednosti smještaja uz more: blagu klimu, mogućnost gospodarskog iskorištavanja mora i podmorja te dobru prometnu povezanost. Područje Kvarnera ima povoljan prometni položaj jer povezuje puteve europskog kopna s pomorskim putevima Mediterana, a otok Rab se „zahvaljujući svom središnjem položaju u sjevernojadranskom bazenu, afirmirao do XIII. stoljeća kao značajno trgovačko središte i posrednička luka na putu od Venecije i Istre do Zadra i južnije, odnosno od Hrvatskog primorja i Senja kao njegove najvažnije luke do talijanske obale.“⁶¹

Otok Rab općenito gledano ima dobar strateški položaj. Nije izložen na otvorenome moru poput istočne obale otoka Cresa, nego pomorski put do njega vodi kroz Kvarnerić između obala Cresa, Lošinja i Paga te se tako lakše brani od potencijalnih napadača s mora.⁶² Zaštitu od napada s kopna pružaju masiv Velebit i Velebitski kanal, a duž istočne obale samoga otoka pruža se negostoljubivi Kamenjak koji, osim što priječi put napadačima, stanovnicima otoka omogućuje da s njegova vrha promatraju situaciju na moru i obližnjem kopnu.

3.2. Društveno-ekonomske mijene kroz povijest

Počeci naseljavanja Raba sežu u predrimsko doba i spoznaje o životu tadašnjih žitelja otoka proizlaze uglavnom iz interpretacija arheoloških nalaza kamenoga doba. Najviše nalaza potječe sa sjeverozapadnog dijela poluotoka Lopara, koji je već tada nastanjen zbog plodnosti tla i blizine pitke vode. Budući da je u paleolitiku zbog niže razine mora otok bio spojen s kopnom,

⁶¹ Budak, 1987, 197.

⁶² Mlacović, 2008, 96.

pretpostavlja se da je tada Rab naseljavalo isto stanovništvo koje je živjelo i na današnjim hrvatskim prostorima sve do Drave.⁶³ Krajem brončanoga doba na ove prostore dolazi ilirsko pleme Liburna. O njihovom životu svjedoče ostaci liburnskih gradina te nalazi oruđa, oružja i uporabnih predmeta. Najviše nalaza potječe iz željeznog doba i to je vrijeme kada se povećava populacija na otoku.⁶⁴ Često je više gradina okupljeno na jednome području jer su se tako olakšavale upravne djelatnosti i komunikacijske veze, stoga na Rabu možemo prostorno razlučiti skupine gradina na četiri mjesta - u Loparu, Supetarskoj Dragi, Kamporu i Barbatu.⁶⁵ Od tih je gradina jedina sustavno istražena Gromačica na Loparu, na kojoj su nađeni predmeti iz razdoblja od IX. do I. st. pr. Kr.

Socijalno-demografske promjene na ovome prostoru dogodile su se u IV. st. pr. Kr., nakon što su grčki kolonizatori porazili liburnsku mornaricu. Nije bilo uništavanja, nego su Grci na mjestima liburnskih naseobina osnovali vlastite, a područje Kvarnera uključili su svoj kulturno-civilizacijski krug te tako unaprijedili ekonomsko-trgovačke djelatnosti tamošnjeg stanovništva.⁶⁶ Mogućnosti plovidbe i trgovine su se povećale, pa su na otok stizali i umjetnički utjecaji, o čemu svjedoče arheološki nalazi pokretne materijalne kulture poput ulomaka keramike s oblikovnim osobinama svojstvenima umjetničkoj produkciji na grčkom i južnoitalskom tlu.

Nakon Ilirskih ratova, ovim su područjima zavladaali Rimljani. Dolazak nove vlasti prošao je bez sukoba, a sam je grad Rab dobio status rimskog grada, što je značilo drugačiji način socijalnog i administrativnog strukturiranja zajednice nego je to bilo u liburnskim naseljima, koja su bila disperzirana u grupice, bez čvrstog upravnog središta.⁶⁷ Grad Rab dobio je rimski ustav i postao je municipalno središte za čitav otok. Tragovi rimskih zidina na Barbatu kod Grčerija, na Kaštelini na Punti Kampora, u Miralu, u Supetarskoj Dragi blizu samostana te na Loparu svjedoče nam o postojanju manjih naselja uz grad Rab, koji je vjerojatno bio upravno središte za čitav otok.⁶⁸ Izuzev ostataka zidina, od materijalne baštine iz toga vremena sačuvano je nekoliko kamenih natpisa patricijskih obitelji, nešto kamene plastike, velika skupina amfora kod Lopara te jedna amfora s natpisom FELIX ARBA, iz vremena Septimija Severa, na prijelazu iz II. u III. stoljeće.⁶⁹ Epitet *felix* označava da je rapski municipij bio prosperitetan, što je razumljivo uzevši u obzir povoljan prometni položaj, blagu klimu i trgovačke veze s Italikom. Malo je gradova imalo

⁶³ Marković, 1987, 48.

⁶⁴ Domijan, 2001, 19.

⁶⁵ Domijan, 2001, 20.

⁶⁶ Marković, 1987, 48.

⁶⁷ Domijan, 2001, 21.

⁶⁸ Marković, 1987, 49.

⁶⁹ Vidi detaljno: Nedved, 1990.

privilegij nositi ovaj epitet – na talijanskom tlu bili su to Rim, Akvileja i Ravena, a dalmatinska je Salona taj epitet dobila kasnije od Raba (*Martia Iulia Valeria Salona felix*).⁷⁰ Rimljani su izgradili mrežu utvrđenih naselja povezanih prometnicama, koje su spajale matične italske prostore s provincijama. Jedno od važnih utvrđenih pomorskih uporišta, uz Osor i Krk, bio je Rab.⁷¹ Rapsko se gospodarstvo temeljilo uglavnom na izvozu vina, maslina i smokava. Mesnih i mliječnih proizvoda otočani su proizvodili dovoljno za svoje potrebe, čak ponešto i za izvoz, no prinosi žitarica nisu bili dovoljni pa su se one uvozile. Rabljani su bili poznati po vunenoj tkanini, po otoku nazvanoj latinski *arbasius* ili talijanski *arbascio*, što znači rapska vuna, koja je korištena za izradu vojne odjeće i šatora.⁷² Djelatnosti koje su u ovo doba bile okosnica gospodarstva na Rabu to su ostale kroz stoljeća sve do novijega doba, kada je glavna gospodarska grana postao turizam.

Raspadom Rimskoga Carstva, Rab je pao pod istočnorimsku vlast. Bilo je to vrijeme njegova jačanja pa se i na otoku osjetio gospodarski napredak. Pretpostavlja se da ostaci utvrda sv. Damjana na Barbatu s ranokršćanskom crkvom te ostaci zidina na Kaštelini u Kamporu i na Punt Zidine u Loparu pripadaju tome vremenu.⁷³

Dolazak Slavena na ove prostore donio je velike promjene u socijalnoj i demografskoj slici stanovništva, no te promjene nisu bile nagle.⁷⁴ Slaveni su na Rab došli kasnije nego na druga područja, jer je otok zbog svog specifičnog smještaja i reljefa bio relativno nepristupačan novim doseljenicima. Slaveni su na Rab stigli kao ratari i stočari te su živjeli izolirano od romanskog stanovništva na čiji su prostor došli. Budući da su živjeli od zemlje i stoke, većinom nisu nastanjivali gradove i stoga se često govorilo o dekadenciji antičkog načina života i „rustifikaciji“ življenja nakon dolaska Slavena.⁷⁵ Valja uzeti u obzir da se na istome prostoru susreće romansko stanovništvo, koje nosi antičku tradiciju urbanog života, s doseljenim slavenskim stanovništvom koje baštini ruralnu tradiciju te sa sobom donosi „svoj oblik društvene organizacije s reliktima rodovske funkcije župana, hrvatski jezik i pismo glagoljicu.“⁷⁶ Gradovi su zadržali kontinuitet,

⁷⁰ Nedved, 1990, 37.

⁷¹ Marković, 1987, 49.

⁷² Mlacović, 2008, 151; Skok, 1950, 55; Španjol, 1995, 241.

⁷³ Brusić, 1934, 56-61.

⁷⁴ Postoje suprotna mišljenja u literaturi. Pojedini autori kažu da su nastale nagle promjene na Rabu, jer su novi slavenski kolonisti već u VIII. stoljeću činili demografsku većinu (vidi više: Marković, 1987, 49), dok neki navode kako su se promjene događale postupno jer se novo stanovništvo asimiliralo i dugo živjelo u simbiozi s romanskim stanovnicima (vidi više: Skok, 1950, 55).

⁷⁵ Mohorovičić, 1987, 37.

⁷⁶ Mohorovičić, 1987, 36.

nastavili su mirno živjeti i nije bilo nasilne smjene dominantne populacije, nego je s vremenom antičko naslijeđe iščezavalo i zamjenjivalo ga je novo, slavensko.⁷⁷

Osnivanje benediktinskih samostana u Supetarskoj Dragi i na Barbatu u XI. stoljeću promijenilo je društveno-ekonomsku situaciju na otoku. Dotada je grad Rab bio središte čitava otoka, a sada se pojavljuju dvije manje fokalne točke oko kojih se organiziraju gospodarske djelatnosti.⁷⁸ U ovo je vrijeme ostvaren značajan napredak u poljoprivredi i solarstvu. Solane su bile u vlasništvu općine, katedrale, samostana ili bogatih pojedinaca, koji su ih često zakupljivali. Samostan sv. Petra u Dragi imao je najveće solane, koje se spominju još u XIV. stoljeću. Drugi je veći vlasnik bila rapska crkva, koja je imala svoje solane nedaleko grada u Maranu, a postojale su solane i u zaljevu sv. Eufemije te na lokaciji koja je u spisima navedena kao Bua.⁷⁹ „Postojali su i mlinovi u Supetarskoj Dragi, ali nije siguran njihov broj niti njihova svrha. I danas u Dragi, ispod ceste za Lopar, postoji vodenica čiji su zidovi, sudeći po načinu zidanja, kasnoantički, o čemu piše i Badurina.“⁸⁰ Samostani u Dragi i na Barbatu imali su i važnu funkciju kontrole teritorija.⁸¹ Njihov smještaj omogućavao im je nadzor nad plodnim područjima otoka – nad Kamporskim, Supetarskim i Barbatskim poljem te nad pristupnim putevima samom otoku i naseljima na njemu. Ova su dva samostana osnovana u vrijeme pregradnje crkve sv. Ivana Evanđelista u gradu, kada je crkva dobila deambulatorij. Vrlo je vjerojatno i to utjecaj crkvene reforme koja je na Rabu, čini se, bila uspješnija nego na okolnim područjima, jer na Rabu nema mnogo glagoljskih natpisa starijega doba kao na Krku i Cresu, koji su bili protureformno orijentirani. Moglo bi se iz toga zaključivati o zatvorenosti Raba spram kopna do XI. stoljeća.⁸²

Broj stanovnika na otoku u XI. je stoljeću počeo naglo rasti. Uzrok tome vjerojatno je doseljavanje novog stanovništva s kopna.⁸³ Bogatstvo plodne zemlje bilo je jedan od čimbenika koji je privukao novo stanovništvo. O porastu broja stanovnika na otoku svjedoči povećana izgradnja stambenih objekata, ali i crkvi. Demografske promjene mogu se, osim u graditeljskoj djelatnosti, vidjeti i u nazivlju mjesta. Imena poljoprivrednih površina potječu iz slavenskog jezika jer su doseljeni stanovnici svoje kuće okupljali oko zemlje koju su obrađivali, a nastojeći iskoristiti što više tla, kuće su često građene na prijelazu u neobrađivo kameno zemljište. Ovakav se način strukturiranja naselja u manje raspršene stambeno-poljoprivredne cjeline smatra tipično

⁷⁷ Mohorovićić, 1987, 36.

⁷⁸ Budak, 1987, 196.

⁷⁹ Mlacović, 2008, 135.

⁸⁰ Budak, 1987, 196.

⁸¹ Jurković, 1990, 142, 160.

⁸² Budak, 1987, 195.

⁸³ Isto.

slavenskim⁸⁴ te se razlikuje od antičkog organiziranja naselja oko mjesnog središta i na terenu koji je visinski izdvojen od okoline. Uređenje zajednice bilo je patrijarhalno, a kuće su građene uglavnom u tehnici suhozida i bile su orijentirane na obradiva zemljišta. Naselja, dakle, nisu imala čvrstu središnju jezgru, nego su se sastojala od disperziranih nastambi s pripadajućim obradivim površinama. Budući da je Lopar kao naselje nastao u XIV. stoljeću, ovdje ga izuzimamo jer je otpočetak bio formirano selo.⁸⁵

Stanovništvo na otoku bilo je najbrojnije krajem XIV. stoljeća, jer se polovicom stoljeća počelo doseljavati stanovništvo s hrvatskog kopna koje je bježalo pred provalama Tatara. Broj stanovnika pao je u vrijeme epidemija kuge, a novo je stanovništvo počelo dolaziti na otok nakon pada Bosne pod osmansku vlast 1463. godine.⁸⁶ U vrijeme mletačke vlasti nad otokom gospodarska se situacija pogoršala zbog velikih davanja i najma za zemljište koja su Rabljani bili obavezni plaćati. Dolaskom nove vlasti, promijenilo se i društveno uređenje, jer su mletački knezovi rapskoj zajednici donijeli novi ustav. Osim gospodarskih i političkih promjena, vidljiv je i utjecaj na domaću umjetničku produkciju.⁸⁷ Mnogi su se umjetnici rukovodili venecijanskim uzorima, a neke pak umjetnine potječu izravno iz Venecije.

⁸⁴ Budak, 1987, 195. Neven Budak se pri pojašnjavanju poziva na analizu urbanističke strukture kvarnerskih gradova kojom se bavio Andre Mohorovičić.

⁸⁵ Budak, 1987, 70.

⁸⁶ Brusić, 1934, 92; Marković, 1987, 54.

⁸⁷ Mohorovičić, 1987, 38.

4. Umjetnička topografija otoka Raba

4.1. Lopar

Nije neobično što su najraniji tragovi naseljenosti na otoku Rabu otkriveni upravo na poluotoku Loparu. Lopar je smješten na krajnjem sjeveru otoka i ima izrazito razvedenu obalu, s mnoštvom uvala. Tlo poluotoka nastalo je akumulacijom fliša, čije je svojstvo vodonepropusnost, stoga je poluotok bogat pitkom vodom.⁸⁸ Upravo uz obilan izvor vode u uvali Siće otkriveno je nalazište iz predrimskog doba. Prvo stanovništvo poluotoka živjelo je u gradinama, od kojih su sačuvani oskudni ostaci. Samo ime Lopar možda je nastalo od liburnskog *Eporium* ili *Eparium*, kako se vjerojatno zvalo jedno od gradinskih naselja.⁸⁹ Dolaskom Rimljana većina je gradina napuštena te su stanovnici preselili u nizinske prostore.⁹⁰ Iz rimskoga vremena potječu brojni nalazi pokretne materijalne kulture, ali i nalazi arhitektonskih struktura koji nam svjedoče o društveno-ekonomskoj organizaciji ondašnjega života, pri čemu su posebno zanimljivi arheološki tragovi keramičarske produkcije te tragovi *villa rustica*. Srednjovjekovni sloj na poluotoku najškrტიji je podacima, jer je poznato samo nekoliko malih jednobrodnih crkvi. Vrlo su jednostavne, s polukružnom apsidom, većina njih sačuvana samo u razini temelja ili utopljena u novije gradnje. Uz neke njih nalaze se ostaci zasad neistraženih struktura, čiju će funkciju rasvijetliti tek neka buduća istraživanja.

Sl.7. Satelitska snimka poluotoka Lopara.

⁸⁸ Malez, 1987, 142.

⁸⁹ Batović, 1987, 149.

⁹⁰ Batović, 1987, 158.

4.1.1. Punta Zidine

Na čitavome otoku Rabu dosad najraniji arheološki nalazi potječu s područja uvale Siće na sjeverozapadnom dijelu poluotoka Lopara. Područje je naseljeno još u paleolitiku zbog obilnog izvora pitke vode. O ranoj naseljenosti svjedoče nalazi kremenog oruđa iz kasnog paleolitika te mezolitika i neolitika, pronađeni uz sam izvor vode te na plaži uvale Siće, na terasama iznad uvale i na rtu Dedan. „Građa obuhvaća dulje razdoblje i nema stratigrafskog slijeda pa se može razmatrati samo prema oblikovnim i tehnološkim svojstvima, a konačnu kulturno-povijesnu analizu teško je provesti.“⁹¹ Na lokalitetu su evidentirana razna sječiva, grebala, strugala, svrdla, strijele te druge vrste oruđa i oružja.⁹²

Sl.8. Položaj lokaliteta Punta Zidine na Loparu, pogled iz zraka.

Lokalitet Punta Zidine izuzetno je slojevit, s obzirom da se uz ostatke predrimске naseljenosti ondje pronalaze i tragovi antičke arhitekture. Naime, ponad uvale Siće, na uzvisini su vidljivi zidovi koji se stepenasto uzdižu, građeni od pravilnih klesanaca povezanih vapnenom žbukom. Još je fra Brusić pisao kako se na Punt Zidine „vide ostaci veoma starih zidova, koji bi veoma lako mogli potjecati iz vremena grčke kolonizacije na otoku.“⁹³ Istraživanja⁹⁴ su zaista zidove prepoznala kao antičke. Izuzev zidova na uzvisini, istraženi su i zidovi na plaži uvale, koji

⁹¹ Batović, 1987, 51.

⁹² Građu je sistematizirao i objavio Mirko Malez (vidi više: Malez, 1987).

⁹³ Brusić, 1934, 181-182.

⁹⁴ Stručna su istraživanja na kopnu i u podmorju provodili Goran Skelac i Irena Radić Rossi 2004. i 2005. godine (vidi više: Skelac, Radić Rossi, 2005).

se djelomično čak pružaju u more. Jedan suhozid, izgrađen od nepravilnoga kamena, tijekom plime potpuno je potopljen, a kada se more povuče, oko njega se često pronalaze ulomci antičke keramike i tegula.⁹⁵ Na čitavome je lokalitetu tijekom stručnog istraživanja pronađeno pregršt nalaza pokretne materijalne kulture, no i ranije je bilo mnogo slučajnih otkrića ulomaka rimske keramike i kamenih žrvnjeva, tegula, čak i rimskog novca. Među nalazima je i novčić Marka Agripe iz I. stoljeća.⁹⁶ Arheolozi su otkrili i komade oslikane zidne žbuke te mozaičkih tesera, zatim metalne fibule, nakit, kopče i igle. Nestručno istraživanje 80-ih godina⁹⁷ navodno je rezultiralo otkrićem trobojnih mozaika, no o tome ne postoji verificirani podatak.

Općenito gledano, nalazi s lokaliteta Punta Zidine brojni su i imaju širok raspon datacije, od I. do IV. stoljeća. Istraživanjem podmorja, osim ulomaka keramike i tegula, otkriveni su ulomci amfora, koji se mogu datirati između II. i V. stoljeća.⁹⁸ Korištenjem suvremene tehnologije poput georadara pod današnjim ostacima zidova otkriven je stariji objekt. „Geofizička su istraživanja pokazala, a iskopavanja djelomice potvrdila, postojanje još jednog arhitektonskog sklopa starijeg od ovog zamjetljivog, različite orijentacije ziđa i širenje sklopa na puno većoj površini.“⁹⁹ Navedeni podaci dovode do zaključka da je lokalitet na Punt Zidine imao nekoliko faza te stambenu i gospodarsku funkciju. Vrlo je vjerojatno ovdje bilo antičko imanje, *villa rustica*, koja je imala nekoliko faza tijekom prvih pet stoljeća.¹⁰⁰

4.1.2. Gradine

Gradinski tip naselja čest je od brončanoga doba do srednjega vijeka. Podizane su na povišenim i istaknutim terenima, uglavnom povučene prema unutrašnjosti, kako bi se osigurao dobar pregled okolice i zaštićenost od mogućih napada. Dva su osnovna tipa gradinskih naselja¹⁰¹ – izvidničke gradine, čija je svrha kontrola teritorija te gradine za zbjeg, koje su korištene kada nije bilo mogućnosti obrane od napada. Izvidničke i gradine za zbjeg nisu bile stalno naseljene, a one gradine u kojima stanovništvo živi trajno smještale su se uglavnom uz obalu.

⁹⁵ Skelac, Radić Rossi, 2005, 273.

⁹⁶ Nedved, 1990, 27.

⁹⁷ Rizner, 2012, 40. Mia Rizner navodi da je skupina studenata arheologije samoinicijativno radila na lokalitetu.

⁹⁸ Skelac, Radić Rossi, 2005, 274.

⁹⁹ Rizner, 2012, 40.

¹⁰⁰ Skelac, Radić Rossi, 2005, 274.

¹⁰¹ Batović, 1987, 157.

Na otoku Rabu zasada je poznato deset gradina¹⁰² i većinom su nastale u željezno doba. Na mjestu današnjeg grada Raba nalazila se trajno naseljena gradina, koja je zbog iznimno povoljnog položaja naseljena i danas. Na poluotoku Loparu nalaze se gradine Gromačica, Pećina, Trbušnjak, Kaštelina, Glavičice-Brižina i Kužekino, u Kamporu je Kaštelina na Puntima Kampora, u Supetarskoj Dragi gradina Gromače-Silba, a u Barbatu je gradina sv. Damjan. Sasvim ih je sigurno postojalo još, jer se sustav uspješne obrane temelji na komunikaciji među gradinama.¹⁰³ U prostoru su uvijek postavljene tako da imaju nesmetanu vizualnu komunikaciju, a veliki su prostori otoka Raba „prazni“ i još neistraženi pa se pretpostavlja postojanje drugih gradina, iako nema materijalnih dokaza. Gradine na Rabu udaljene su međusobno od 200 metara do oko 4 kilometra, a nadmorska im je visina otprilike od 30 do 200 metara.¹⁰⁴ Oko svake je podignut suhozidni bedem od neobrađenog kamenja, izuzev gradine Trbušnjak, na kojoj je dio lica zida građen od priklesanog kamena. Iako nemamo dovoljno znanja o svakodnevnom životu stanovništva i međusobnim odnosima između gradina, poznato je da su se okupljale u skupine radi lakšeg upravljanja socijalnim i ekonomskim pitanjima. Pretpostavljeno je stoga da su na Rabu postojale četiri zajednice gradina, koje su se okupljale oko Lopara, Kašteline u Kamporu, oko gradine Gromače-Silba u Supetarskoj Dragi te oko sv. Damjana u Barbatu.¹⁰⁵

Uz gradine se nalazio i po jedan grobni humak ili čak skupine humaka (vjerojatno grobovi pokojnika povezanih krvnim srodstvom). U nekim su grobovima uz pokojnike u zgrčenom položaju pronađeni vrijedni nalazi oružja i nakita koji nose oblikovne osobine uobičajene na liburnskom prostoru i važni su za datiranje faza naseljenosti gradine. Na gradinama su prisutni i nalazi poput ulomaka keramike ili podnih površina, komadića zemljanog lijepa za obljepljivanje kuća ili ostataka životinjskih kostiju i školjki. Pronađeni su također kameni žrvnjevi, kamene kugle i komadi kremena za paljenje vatre.

Na istočnoj obali Jadrana prve su gradine nastale u bakrenome dobu, no na Rabu nema nalazišta iz toga razdoblja.¹⁰⁶ Gromačica i Pećina u Loparu podignute su u brončanome dobu te zadržale kontinuitet naseljenosti i u željezno doba, kada su podignute ostale gradine na otoku. Dolaskom Rimljana krajem I. st. pr. Kr., prestaje željezno doba i većina je gradina napuštena, jer

¹⁰² Na otoku Rabu poznato je 9 arheoloških nalazišta, a njima treba pridodati i grad Rab, koji je nastao na gradini i ona mu je vjerojatno najstariji arheološki sloj. Ovim bi se lokalitetima, kao jedanaesti, nakon recentnog terenskog pregleda mogao dodati i lokalitet Kruna-Stari Dolci u neposrednoj blizini gradina Trbušnjak i Pećine, na kojem je evidentirano najmanje šest gomila, a prikupljeni arheološki materijal može se smjestiti u širi kontekst liburnske kulture od VI. do III. st. pr. Kr. (vidi više: Lipovac Vrkljan, Šiljeg, Ožanić Roguljić, Kostešić, Konestra, Šegvić, 2014, 204).

¹⁰³ Batović, 1987, 157.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Batović, 1987, 165.

¹⁰⁶ Batović, 1987, 166.

se stanovništvo spušta u nizinska područja te se društvena i gospodarska organizacija preoblikuje u potpunosti po rimskom uzoru.¹⁰⁷ Neke od gradina zadržale su kontinuitet i u rimsko doba, poput Trbušnjaka i Gromačice na Loparu te Kašteline u Kamporu. Postoji mogućnost da su njihovi žitelji bili najamni radnici ili u nekoj vrsti kolonatskog odnosa sa stanovništvom koje je dobilo pravo rimskog građanstva.¹⁰⁸ Nije sigurno koliko su dugo te gradine bile naseljene – do objave Karakaline konstitucije iz 212. godine (*Constitutio Antoniniana de civitate*), kada su svi slobodni stanovnici Carstva dobili pravo rimskog građanstva ili čak do vremena kasne antike.¹⁰⁹ Znamo jedino da je u kasnoj antici živjela utvrda sv. Damjana na Barbatu, a jesu li i neke druge toliko trajale, zasad ostaje otvoreno.

Gromačica

Gradina Gromačica jedina je sustavno istraжена na otoku.¹¹⁰ Uz nju se nalazi grobni humak s nekoliko važnih arheoloških nalaza koji su pomogli datirati ovu gradinu u brončano doba te potvrdili kontinuitet njena korištenja u željeznom dobu i u rimsko vrijeme.¹¹¹ Posebnost njene strukture jest u postojanju poprečnih zidova koji naliježu na glavne zidove. Osobina je to koja zasad nema drugog primjera u liburnskom graditeljstvu, no takve su konstrukcije pronađene u rimskom Epetiju (Stobreču) i česte su u grčkome svijetu.¹¹² Postojanje ovakvog dodatnog učvršćenja te dosta uvučen položaj prema unutrašnjosti poluotoka, sugeriraju da je Gromačica bila gradina za zbjeg.

Istraživanjem grobnog humka uz gradinu pronađeno je devet grobova, a u njih pet pored pokojnika pronađeni su nakit i oružje. Nalazi iz ovih grobova datiraju se u željezno doba, između VIII. st. pr. Kr. i VI. st. pr. Kr. Fibule nađene u grobovima datiraju se u VI. st. pr. Kr., dok ostali predmeti imaju širi raspon korištenja, od IX. do V. st. pr. Kr.,¹¹³ a u nekim izvorima i od VIII. do VI. st. pr. Kr.¹¹⁴ U svakom slučaju, siguran je kontinuitet korištenja gradine tijekom brončanog i željeznog doba.

¹⁰⁷ Batović, 1987, 158, 165.

¹⁰⁸ Nedved, 1990, 41.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Na lokalitetu su 1968. godine provedena zaštitna iskopavanja tadašnjeg Regionalnog zavoda za zaštitu kulturne baštine u Rijeci, koja je vodila Radmila Matejčić (vidi više: Matejčić, 1968).

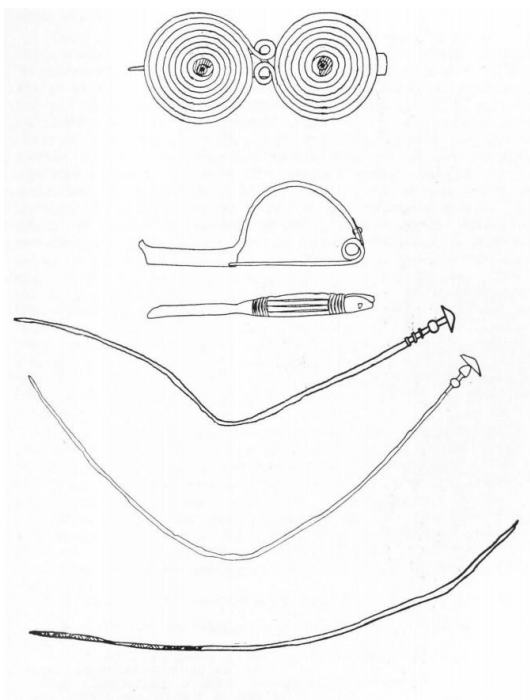
¹¹¹ Batović, 1987, 157; Nedved, 1990, 41.

¹¹² Batović, 1987, 157.

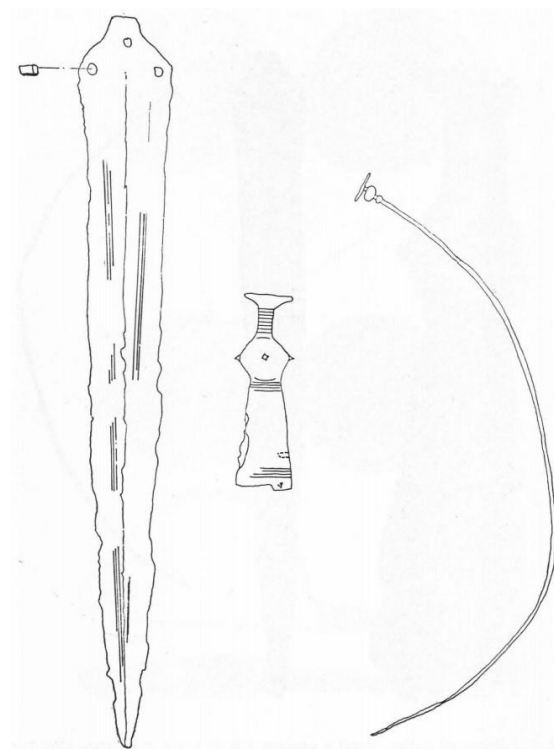
¹¹³ Batović, 1987, 164.

¹¹⁴ Matejčić, 1968, 83.

Među nalazima, od posebne je važnosti jedan trokutasti bodež s diskastim proširenjem i kugličastim odebljanjem s četiri izbočenja, uz kojega je nađena i brončana drška (sl.10). Oblikom je sukladan onima nađenima u grobovima u Brešcu pored Trsta, koji su datirani u VIII. st. pr. Kr.¹¹⁵ Primjerak s Gromačice jedini je poznati liburnski bodež iz željeznoga doba. Pokojnik koji je s njime pokopan bio je zasigurno utjecajna ličnost, a u njegovu je grobu uz bodež pronađena i jedna ukrasna igla. U drugome su grobu uz pokojnika pronađene dvije ranije spomenute fibule. Jedna je od njih naočarasta, a druga ranolatenoidna i uobičajene su u liburnskoj kulturi te datiraju grob na kraj VI. st. pr. Kr. Po jedna ukrasna igla pronađena je u ostalim trima grobovima (sl.9). Dvije od njih imaju stožastu, a jedna diskastu glavu i također su oblikovno tipične za Liburne.¹¹⁶ Na istome je grobnom humku pronađena i jedna brončanodobna sjekira, koja gradinu vremenski smješta u kasno brončano doba. Pretpostavlja se da je sjekira „srodna bojnim sjekirama koje se u to vrijeme pojavljuju u jugoistočnom dijelu Europe, ali ne možemo je precizno datirati jer nije obavljena kovinska analiza i nije oblikovno ista okolnim primjercima.“¹¹⁷

Sl.9. Brončane igle iz grobova na Gromačici.

Sl.10. Brončana ručica, bodež i ukrasna igla iz groba na Gromačici.

¹¹⁵ Batović, 1987, 164.

¹¹⁶ Batović, 1987, 159.

¹¹⁷ Batović, 1987, 162.

Pećina

Druga je gradina iz brončanoga doba na Loparu Pećina, koja nije sustavno istražena, ali je rekognoscirana i objavljena.¹¹⁸ Gradina je to izvidničkoga tipa, smještena tako da omogućava pregled čitavog područja Loparskog polja te nadzor nad pomorskim kretanjima sa zapadne strane poluotoka. Nešto je veća od one na Gromačici, površine od oko 200x300 metara te ima dva zasebna prostora. Oko gradine se pruža i suhozidni bedem s mjestimičnim podziđem. Arheološki nalazi obuhvaćaju ostatke keramike, čije su oblikovne posebnosti „trokutasto zadebljani razvraćeni obod, vrpčasta ručka te široke prstenaste ručke“,¹¹⁹ što su karakteristike koje se pojavljuju i na ulomcima keramike nađenima na gradini Trbušnjak. Ispod gradine Pećina nalazi se špilja Jamina. Oblika je tunela dugog oko 30 metara te širine koja varira između 3 i 4 metra. Budući da je ondje pronađeno samo nekoliko komada keramike iz željeznoga doba, ne pridaje joj se osobita arheološka vrijednost.

Sl.11. Položaji lokaliteta Pećina i Trbušnjak na Loparu.

Trbušnjak

Istočno od gradine Pećina nalazi se još jedna izvidnička gradina, Trbušnjak. Smještena je iznad uvale Črnika, odakle se pruža odličan pogled na Velebitski kanal. Gradina je nastala u željeznome dobu, no korištena je i u rimsko vrijeme, što znamo po nalazima ulomaka keramike. Manja je od gradine Pećina – njen najviši plato velik je otprilike 15x8 metara, a najniži 20x10 metara. Za razliku od drugih gradina, čiji su bedemi od neobrađena kamena, Trbušnjak ima

¹¹⁸ Vidi više: Šime Batović, »Rekognosciranje otoka Raba u godini 1984.«, *Obavijesti HAD* 17 (1985).

¹¹⁹ Rizner, 2012, 38.

priklesano lice na dijelu suhozidnog bedema. Ispred prilaznog dijela bedema postoji opkop, što je još jedna osobitost ove gradine te „izuzetna pojava u cijelom ilirskom prostoru, u Liburna poznata samo još na gradini Venac kod Ljupča, sjeverno od Zadra“. ¹²⁰ Nisu otkriveni nikakvi grobni humci kojih bi prema navodima u literaturi trebalo biti u blizini gradine. ¹²¹ Terenski pregledi otkrili su tragove gospodarskih aktivnosti na tome području, primjerice ostatke životinjskih kosti, školjki, puževa, kamene žrvnjeve te komadiće keramike. Nađeni ulomci keramike imaju jako zadebljane trokutaste rubove, poput onih s lokaliteta Pećina. Pretpostavlja su uzori u oblikovanju bile loptaste posude uvožene iz južne Italije od VI. st.pr. Kr. ¹²²

Kaštelina

Gradina s koje se pruža dobar pogled na Velebitski kanal je i Kaštelina u Loparu, smještena na istoimenome rtu na sjeveroistočnoj obali poluotoka. Gradina nije sustavno istraživana, samo evidentirana. ¹²³ Na mjestu gdje se rt spaja s kopnom nalazi se groblje koje pripada tipu nekropole na ravnom. Nekoliko arheoloških nalaza s pripadajućeg groblja – šest alki s upisanim križem, koje su pronađene slučajno – gradinu datira u željezno doba. Alkice su možda bile ukras na odjeći ili magijski znak obožavanja sunca, a prozor za njihovu dataciju je širok jer su takvi nalazi karakteristični za područja naseljena Liburnima u V. st. pr. Kr., no alkice imaju i oblik identičan brončanim vezicama za pojas koje su poznate od VII. st. pr. Kr. ¹²⁴ Na gradini su otkriveni i ulomci staklene posude za koju se pretpostavlja da ima helenističke uzore, zatim ostaci životinjskih kostiju, ostaci hrane poput školjki i puževa te ostaci obrta kao što su željezne zgure i keramika, koji svjedoče o gospodarskim aktivnostima tamošnjeg stanovništva.

Kužekino

Gradina Kužekino siromašna je arheološkim nalazima, stoga se o njoj ne može mnogo reći i, iako je vremenski smještamo u željezno doba, teško ju je precizno datirati. ¹²⁵ Locirana na sjeverozapadu poluotoka, ova gradina čini dobru izvidnicu za nadzor pomorskih puteva toga dijela Kvarnera. Gradina je evidentirana ¹²⁶ i izvršeni su terenski pregledi ¹²⁷ koji nisu otkrili brojnije niti

¹²⁰ Batović, 1987, 157.

¹²¹ Rizner, 2012, 38.

¹²² Batović, 1987, 163.

¹²³ Vidi više: Šime Batović, »Rekognosciranje otoka Raba u godini 1984.«, *Obavijesti HAD* 17 (1985).

¹²⁴ Batović, 1987, 164.

¹²⁵ Batović, 1987, 158.

¹²⁶ Vidi više: Šime Batović, »Rekognosciranje otoka Raba u godini 1984.«, *Obavijesti HAD* 17 (1985).

¹²⁷ Posljednji terenski pregled izvršen je 2004. godine u nadležnosti Konzervatorskog zavoda u Rijeci.

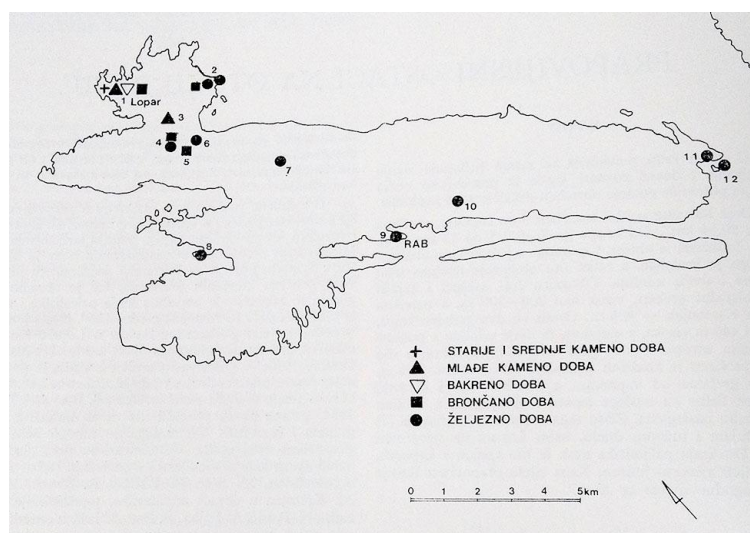
značajnije nalaze. Moguće je samo razaznati dva prstena bedema iz slabo sačuvanih ostataka zidina. Jednako tako, terenskim pregledima nije ustanovljeno ni postojanje srednjovjekovne crkve koja se spominje u nekim izvorima.¹²⁸

Glavičice-Brižina

Nalazima nešto bogatiji lokalitet je Glavičice-Brižina, no bedemi ove manje gradine, veličine oko 50x50 metara, jako su oštećeni zbog erozije tla. Zbog toga je teško proučavati graditeljske osobitosti ovoga lokaliteta, ali sliku o životu tamošnjeg stanovništva daju česti nalazi komada keramike te kremenih alata. Poticaj naseljavanju ovoga prostora zasigurno je bio izvor pitke vode, koji se i danas koristi.

4.1.3. Nalazi pokretne materijalne kulture

Budući da je loparsko područje prekriveno poljoprivrednim površinama, tijekom njihove obrade vrlo se često pronalaze ulomci pokretne materijalne kulture. Vjerojatno zbog prakticiranja pogrebnog rituala razbijanja posuđa, u samim grobovima nisu pronađene posude, nego se ulomci keramike pronalaze razasuti po grobnim humcima.¹²⁹

Sl.12. Prapovijesna nalazišta na otoku Rabu.

¹²⁸ Rizner, 2012, 38.

¹²⁹ Batović, 1987, 164.

Brojčano najviše nalaza potječe iz paleolitika i željeznoga doba. Na spomenutim nalazištima iz kamenoga doba u uvali Siće otkrivena su kremenata oruđa i oružja koja većinom pripadaju kasnom paleolitu, no mnogo nalaza ima svojstva koja nisu toliko specifična za pojedine periode pa je moguće da su korišteni i u metalnome dobu. Osim paleolitika, nalazi iz uvale Siće pokrivaju i razdoblja mezolitika te neolitika. Neolitičkih kremenih strelica pronađeno je pet vrsta, a uz strelice otkrivena je i mala jezičasta kamena sjekira. Njoj slična pronađena je južno od sela Lopar, prilikom kopanja vodovodnoga kanala na mjestu Ograde. Budući da nema drugih podataka, ne može se reći jesu li Ograde neolitički lokalitet ili je sjekirica tek slučajan nalaz. Moguće je da iz toga vremena potječe i probušeno zrno od vapnenca, pronađeno u blizini, koje je možda dio nekog komada nakita ili ukrasa za odjeću.¹³⁰

Mnogo oruđa i oružja iz ranijih razdoblja nastavlja se koristiti i u eneolitu, stoga ih je teško datirati. Nekoliko kamenih sjekira iz eneolitika čuva se u franjevačkom samostanu u Kaboru, no nije sasvim sigurno potječu li one s Raba. U ranome se brončanome dobu nastavlja koristiti kremenata strelice i kamena sjekire korištene u prethodnim razdobljima, a drugih specifičnih nalaza za ovaj period zasada nema. Nalazi iz razvijenoga brončanoga doba uključuju sjekiru s Gromačice i ukrasnu iglu iz groba na Kaštelini u Loparu, a sa samoga kraja brončanoga doba potječu koplja iz franjevačkog samostana u Kaboru, koja se ne mogu sa sigurnošću vezati uz određeni lokalitet.

Postoje arheološki dokazi da se tijekom željeznoga doba odvijala živa kulturna i trgovačka razmjena između otoka Raba i juga Italije. Spomenuto je već da su na gradinama Trbušnjak i Pećina otkriveni ulomci keramike s karakterističnim trokutasto zadebljanim rubovima, čiji su uzor vjerojatno posude koje su se od VI. st. pr. Kr. uvozile iz južne Italije.¹³¹ U samome gradu Rabu i na Gromačici u Loparu pronađeni su također neki predmeti za koje se smatra da su ovamo došli trgovinom, poput ulomka staklene posude helenističke provenijencije iz Kašteline u Loparu i rimskog novčića otkrivenog na Punti Zidine. Trgovalo se također i umjetničkim proizvodima, o čemu svjedoče nalazi ulomaka posuda tzv. crvenog stila, koje potječu iz V. ili III. st. pr. Kr. te ulomci neukrašenih lakiranih posuda pronađenih u Kaštelini na Kaboru i u Loparu, za koje se smatra da su se uvozile iz južne Italije od IV. st. pr. Kr. do I. stoljeća.¹³²

¹³⁰ Batović, 1987, 155.

¹³¹ Batović, 1987, 163.

¹³² Isto.

4.1.4. Podšilo

Osobitu vrijednost ima arheološko nalazište na lokalitetu Podšilo, uz istoimenu uvalu na samome sjeveru poluotoka Lopara. Stanovništvo toga kraja često je pronalazilo komade keramike i kalupa, stoga je provedeno stručno arheološko istraživanje.¹³³ Otkrivena je keramičarska peć, kojoj je prijetilo ozbiljno oštećenje uslijed erozije tla i ranijih nestručnih istraživanja, jer se ispod nanosa zemlje već mogao vidjeti dio svoda peći (sl.14). Prepoznata je antička tehnika gradnje svoda peći, slaganjem opeka u klin te je kao vrijeme djelovanja peći određena druga polovica III. stoljeća.¹³⁴ Nakon istraživanja i dokumentiranja, peć je konzervirana i zatrpana. Peć koja danas stoji nastala je na jednoj starijoj,¹³⁵ koja je bila nešto veća. Redukciju veličine može se objasniti time što, pretkraj svog funkcioniranja, radionica vjerojatno nije primala toliko velike narudžbe te se opseg posla smanjio, što je zahtijevalo skraćivanje peći zazidavanjem.

Sl.13. Podšilo, pogled na sjeveroistočni dio lokaliteta.

Sama činjenica postojanja keramičarske peći na ovome lokalitetu isprva je možda začuđujuća, uzme li se obzir današnji sastav tla kojeg čine flišne naslage. Međutim, na Loparu su zaista postojali slojevi gline prikladne za proizvodnju keramike, što je u *Kamporskoj kronici* zabilježio i Odoriko Badurina, a arheološka su istraživanja potvrdila. Danas je najveći dio tih glinenih taloga nestao djelovanjem erozije i nakupljanjem novih flišnih naslaga. Najveći broj nalaza na lokalitetu čine ulomci graditeljske keramike, dok komadića uporabne keramike gotovo da i nema pa je teško odrediti vrste keramičkih predmeta koji su se ondje proizvodili.¹³⁶ Izuzev

¹³³ Istraživanje je provedeno 2009. godine u sklopu znanstvenog projekta *Sjeverno hrvatsko primorje u kontekstu antičkog obrambenog sustava*, stručna voditeljica bila je Goranka Lipovac Vrkljan.

¹³⁴ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2012, 27.

¹³⁵ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2012, 13, 27. Autori ističu kako su se, zbog prirode samog posla proizvodnje, peći često pregrađivale ili pak potpuno rušile. Na njihovome mjestu gradile su se nove, bilo zbog oštećenja tijekom uporabe, dotrajalosti zbog dugog korištenja ili pak zbog zahtjeva za prilagodbom nekom novom načinu proizvodnje.

¹³⁶ Lipovac Vrkljan, 2005, 277; Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2012, 13. Autori naglašavaju da o površinskim nalazima uglavnom i ovisi određivanje namjene radionice i njezina opsega. Uzrok tome je slaba sačuvanost ovakvih lokaliteta

ulomaka keramike, zapečene zemlje i šamota iz peći kao tragova keramičarske djelatnosti, uz peć na Podšilu i njenoj okolici otkriveni su ostaci antičkih zidova. Pretpostavlja se, prema tome, kako ova peć nije djelovala izolirano, nego je bila dio radionice ili nekog proizvodnog kompleksa. „Prema italским primjerima i onima iz ostalih provincija, moguće je da je loparska peć dio jednoga većeg rustičnog gospodarstva koje svojim keramičkim proizvodima, nakon namirenja vlastitih potreba, opskrbljuje tržište *Arbe*.“¹³⁷

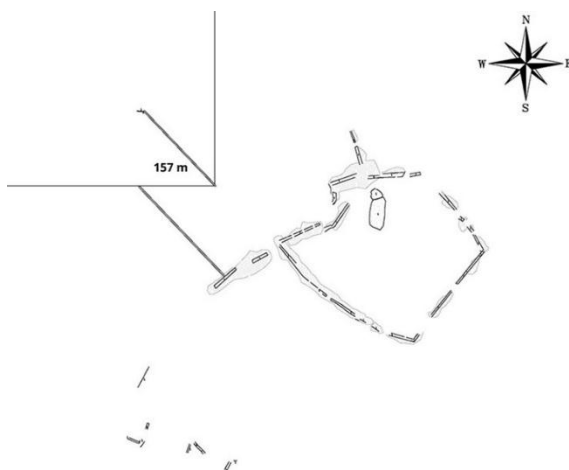
Sl.14. Podšilo, zatečeno stanje 2005. godine, s lučnim svodom peći koji izviruje iz zemlje.

širom Dalmacije. Istraživanja uglavnom nisu ciljano usmjerena na ovakve objekte i oni su vrlo često destruirani nekim drugim, mlađim slojevima.

¹³⁷ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2012, 28.

4.1.5. Manja nalazišta antičkih ostataka

U blizini lokaliteta Podšilo nalazi se nekoliko manjih mjesta na kojima se često pronalaze ostaci rimskih zidova te ulomci keramike i tegula. Lokaliteti su zasada terenski pregledani i evidentirani.¹³⁸ Tijekom terenskog pregleda na poziciji **Podkućina**,¹³⁹ na južnoj strani uvale Podšilo, otkriveni su ulomci uporabne i građevinske keramike te tragovi antičkih zidova. Nastavi li se uz potok Tićevo prema sjeveru, gdje je zemlja također imala bogate glinene slojeve, dolazi se do humka na kojemu su otkrivene ranorimske amfore, a ponad toga humka nalazi se antički lokalitet **Beli Grad** (sl.15).¹⁴⁰ Upravo na tom području, u zaleđu uvale Podšilo, često se pronalaze sitni ulomci pečene i nepečene keramike, stoga je moguće da se ondje nalazio veći sklop koji je bio povezan s keramičarskom peći u Podšilu. Nadalje, novijim terenskim istraživanjima na lokalitetu u uvali **Mahućina**¹⁴¹ ustanovljena je još najmanje jedna rimska keramičarska peć, a nađeni su i ostaci antičkih zidova te se pretpostavlja da su ondje postojali manji proizvodni kompleksi.

Sl.15. Tlocrt lokaliteta Beli Grad, nakon terenskog pregleda iz 2014. godine.

Česti i brojni antički nalazi na mnoštvu malih lokaliteta upućuju na bogat i razvijen sloj antičke kulture na poluotoku. Mjesno stanovništvo svojim slučajnim otkrićima i pričama potvrđuje tezu o jakoj antičkoj tradiciji na Loparu. Mnogo je informacija dobiveno od lokalnih kazivača,

¹³⁸ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2010, 68.

¹³⁹ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, Ožanić-Roguljić, Konestra, Kostešić, Šegvić, 2014, 206.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ U sklopu projekta *Roman Economy in Dalmatia* provedena su geofizička snimanja lokaliteta 2014. godine (vidi više: Lipovac Vrkljan, Mušić, Šiljeg, Konestra, 2015).

primjerice podatak da je na mjestu današnje loparske luke nekada stajao rimski zid i cisterna.¹⁴² U jednome privatnom dvorištu na lokalitetu **Mostir** nalaze se antičke kamene spolije, a na tome su području mještani često nalazili ulomke keramike.¹⁴³ Prilikom izgradnje zgrade mjesne ambulante na lokaciji **Mirine** otkriveni su antički zidovi. Moguće je da je na tome području postojala antička luka pa je zbog toga i nastao toponim Mirine. Usto, zanimljiv je podatak da se ondje 1956. godine za vrijeme velike suše pokazao sloj pijeska sa školjkama. Na Potkravljaku (**Bulinova njiva**) i na prostoru iza zgrade pošte nailazilo se također na antičke zidove dok je, tijekom gradnje vodovoda u Loparu, na položaju Rajska plaža otkriven je sloj položenih amfora, koje su djelomično uništene pri samom otkriću, a potom zatrpane betonom i zemljom.¹⁴⁴ U uvali Črnika blizu otočića Sanmarino istražen je teret broda koji je sadržavao rimske posude i amfore iz IV. stoljeća.¹⁴⁵

¹⁴² Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2010, 68; Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2012, 20.

¹⁴³ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, Ožanić-Roguljić, Konestra, Kostešić, Šegvić, 2014, 206.

¹⁴⁴ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, 2010, 68.

¹⁴⁵ Nedved, 1990, 27; Rizner, 2012, 40; Batović, 1987, 147.

4.1.6. Sakralna arhitektura

Crkva sv. Marije u Loparu

Na šumovitome brežuljku iznad loparske luke nalazi se mala crkva, stoljećima središte hodočašća u vrijeme najvažnijeg crkvenog blagdana Loparana, Rođenja Blažene Djevice Marije, tj. Male Gospe. Uz crkvu je vezana i pučka legenda o njenom nastanku, koja govori kako su graditelji više puta bezuspješno pokušavali sagrađiti veliku crkvu, sve dok im sama Djevica Marija štapom nije nacrtala obrise manje građevine.¹⁴⁶ Crkva je izvorno bila vrlo jednostavna, jednobrodna s polukružnom apsidom, a danas je povišena i dodan joj je zvonik.

Sl.16. Crkva sv. Marije u Loparu, današnji izgled.

Postojanje ove crkve spominje se prvi puta 1334. godine, a selo Lopar nastalo je u XV. stoljeću, stoga sv. Marija izvorno nije mogla biti sagrađena kao seoska kapela.¹⁴⁷ Tijekom XV. stoljeća spominje se češće u dokumentima te se ponekad navodi s dvostrukim titularom *S. Maria Magdalene de Heparo i S. Michele*.¹⁴⁸ Pretpostavlja se da je pripadala bratovštini Male Gospe i da su se o njoj i njenom zemljištu brinuli franjevci trećoredci, a neko je vrijeme bila pridružena i samostanu sv. Petra u Supetarskoj Dragi. Navodi se i da je pored nje 1424. godine živio pustinjač Dominik (*heremita Dominicis Ste. Marie Neopari*). On nije bio jedini, jer upravo su pustinjacima odlazili prihodi crkve.¹⁴⁹ Poznati su podaci o glagoljaškoj liturgiji u crkvi sv. Marije te o postojanju

¹⁴⁶ Grce, 2015, 9.

¹⁴⁷ Jurković, 1990, 46.

¹⁴⁸ Fisković, 1986, 30.

¹⁴⁹ Potočnjak, 2015, 7.

glagoljskih misala i brevijara,¹⁵⁰ što je sasvim razumljivo uzme li se u obzir blizina glagoljaškog Krka te izravna povezanost franjevac trećoredaca iz Lopara s crkvom sv. Franje na Komrčaru, koja je bila središnja glagoljaška crkva otoka. Od kraja XV. stoljeća crkva se periodički napušta i njeni se opslužitelji mijenjaju. Pregrađivana je tijekom XVIII. i XIX. stoljeća, a oko crkve su se pokapali preminuli sve do osnutka groblja u Loparu 1800. godine.¹⁵¹ Crkva je 1910. godine temeljito obnovljena. Tada je povišena, izgrađen je kor te je podignut zvonik visok 7 metara.

U svetištu crkve stoji drveni reljef Sv. Ane s malom Bogorodicom (sl.17). Stručno je obrađen tek nedavno,¹⁵² potom restauriran i vraćen na svoje mjesto. Djelo je to, kako se čini, umjetnika slabijeg obrazovanja i iskustva. Očita je nezgrapnost i neproporcionalnost u oblikovanju volumena likova, no ipak postoje realistička nastojanja pri kolorističkom modeliranju lica, jer je umjetnik nastojao postići nježnije prijelaze boja te što vjernije prikazati inkarnat. Sveta Ana s malom Bogorodicom prikazana je poput Bogorodice s Isusom u naručju, u strogoj frontalnoj formi Hodegitrije.¹⁵³ Odabir ikonografske teme jasan je s obzirom na to da je crkva posvećena Maloj Gospi (Rođenju Marijinom) te je pripadala istoimenoj bratovštini. Moguće je da je kao predložak korištena upravo neka ikona Bogorodice s djetetom.¹⁵⁴ Reljef najvjerojatnije potječe iz XIV. stoljeća. U prilog tome govori stapanje romaničkih i gotičkih formalnih obilježja, u provincijskim krajevima tipično za ovo vrijeme, način interpretacije ikonografske teme te konačno davanje reljefne forme svetačkoj slici, koju se teži učiniti što „stvarnijom“.¹⁵⁵

Sl.17. Reljef sv. Ane s malom Bogorodicom, crkva sv. Marije u Loparu.

¹⁵⁰ Potočnjak, 2015, 6-7; Sabljari, 1852 (sv. 2), 5. Mijat Sabljari u jednoj bilješci spominje postojanje „glagoljskog pisma“ u Loparu.

¹⁵¹ Brozić, 2015, 20.

¹⁵² Reljef je prvi znanstveno obradio Igor Fisković 1986. godine (vidi više: Fisković, 1986).

¹⁵³ Fisković, 1986, 29.

¹⁵⁴ Fisković, 1986, 30.

¹⁵⁵ Fisković, 1986, 27-31.

Crkva sv. Ivana Krstitelja u Loparu

Župa sv. Ivana Krstitelja u Loparu osnovana je 1715. godine, a dotada su misu povremeno dolazili služiti kapelani iz Raba. Sama je crkva postojala i ranije, izgrađena u središtu naselja. Loparani mjesto na kojemu se crkva nalazi zovu Cimiter, jer su ondje po pričama pronađeni kameni sarkofazi.¹⁵⁶ Kako je izvorno izgledala teško je reći, s obzirom na česte pregradnje tijekom povijesti. Najstariji njezin spomen potječe iz 1658. godine,¹⁵⁷ gdje se spominju i kastaldi bratovština kao čuvari ključeva crkve. Spomen kastalda upućuje na postojanje „organiziranog društveno-intelektualnog života koji se odvijao u okrilju crkve sv. Ivana Krstitelja.“¹⁵⁸ O tome svjedoči nedavno otkriven rukopisni tekst koji govori o sv. Ivanu Krstitelju kao zaštitniku Lopara te svjedoči o trojezičnosti i dvopismenosti Lopara – govorilo se hrvatski, latinski i talijanski, a pisalo se latinicom i glagoljicom.¹⁵⁹

Sl.18. Crkva sv. Ivana Krstitelja na Loparu, današnji izgled.

¹⁵⁶ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, Ožanić Roguljić, Konestra, Kostešić, Šegvić, 2014, 206.

¹⁵⁷ Potočnjak, 2015, 4. Saša Potočnjak donosi podatak iz nadžupskog arhiva u Rabu, koji navodi kako je rapski biskup obilazio crkve sv. Mateja i sv. Ilije u Mundanijama te tom prilikom posjetio i crkvu sv. Ivana Krstitelja i crkvu sv. Marije Magdalene u Loparu.

¹⁵⁸ Potočnjak, 2015, 4.

¹⁵⁹ Potočnjak, 2015, 6.

Crkva sv. Nikole na rtu Sorinj

Na rtu Sorinj spominje se prvi puta 1447. godine¹⁶⁰ crkva sv. Nikole. Podignuta je kao zavjetna crkva pomoraca, a donedavno su se od nje mogli vidjeti samo ostaci jednobrodne crkve s polukružnom apsidom, usmjerenom prema sjeveroistoku. Usprkos tomu, vjernici su nastavili hodočastiti ostacima crkve. Godine 2012. rekonstruirana je, pri čemu su zatečeni dijelovi zidova konsolidirani, a ostatak je dograđen izvornim kamenom. Arheološka istraživanja provedena ovom prilikom nisu otkrila tragove naseljenosti ni sepulkralne ostatke, što potvrđuje zavjetnu namjenu crkve.¹⁶¹

Sl.19. Crkva sv. Nikole na rtu Sorinj, pogled na pročelje.

Sl.20. Crkva sv. Nikole na rtu Sorinj, pogled prema apsidi.

¹⁶⁰ Brozić, 2015, 18.

¹⁶¹ Domijan, 2015, 13-14.

Treća hodočasnička crkva na Loparu, uz sv. Mariju i sv. Nikolu, jest kapela sv. Roka. Podignuta je sredinom XIX. stoljeća usred loparskog polja kao zavjet za zaštitu od kuge i drugih bolesti. Nedavno je obnovljena pa se i u nju ponovno hodočasti.¹⁶²

Lukovac

U uvali Črnika na istoku poluotoka Lopara nalazi se otočić Lukovac na kojemu je nekada stajala crkva, za koju postoje pretpostavke da je ranokršćanskog podrijetla.¹⁶³ Sačuvani su bočni zidovi do visine manje od pola metra, a zidovi apside sačuvani su u temeljima pa su obrisi crkve jasno vidljivi. Budući da još nisu provedeni sustavni istraživački radovi, ne može se sa sigurnošću govoriti o tome kako je izgledao prostor oko crkve. Zasad se može reći da je otočić sa sjeverne i sjeveroistočne strane bio okružen obrambenim zidinama. Na dvama se mjestima vide ostaci kontrafora koji su podupirali zidove, a oko crkve su ostaci prostorija. Na otočiću se nalaze i ostaci velikih spremnika koji su najvjerojatnije služili za čuvanje vode i skladištenje hrane, a često se pronalaze komadići keramike i tegula. Lokalitet je nakon posljednjeg terenskog pregleda označen kao kasnoantički¹⁶⁴ i jedna je od pretpostavki se da se uz crkvu nalazio samostan,¹⁶⁵ kojem pripadaju ostaci prostorija. Druga je pretpostavka da se ovdje nalazio utvrđen posjed koji je nadzirao ulaz u uvalu Črnika.¹⁶⁶ U prilog toj tezi, osim postojanja velikih skladišnih prostora, valja navesti geografski položaj otočića, koji omogućava kontrolu nad morskim prilazom uvali.

Punta Zidine, Beli Grad i Za Stolac

Unutar veće arhitektonske strukture na Puntima Zidine, koja se možda može interpretirati kao bizantska utvrda,¹⁶⁷ nalaze se ostaci zidova male jednobrodne crkve s polukružnom apsidom. Na lokalitetu Beli grad vidljivi su isto tako ostaci jednobrodne crkve, uz koju se, sudeći po ostacima,

¹⁶² Grce, 2015, 8.

¹⁶³ Domijan, 2001, 49. Miljenko Domijan piše kako se vjerojatno cijeli arhitektonski sklop može datirati u V. stoljeće, zajedno s crkvicom ponad uvale Gožinka te ranijim crkvama na mjestu današnje crkve sv. Petra u Supetarskoj Dragi i sv. Eufemije u Kaboru.

¹⁶⁴ Lipovac Vrkljan, Šiljeg, Ožanić Roguljić, Konestra, Kostešić, Šegvić, 2014, 206.

¹⁶⁵ Domijan, 2001, 251.

¹⁶⁶ Prijedlog interpretacije proizišao iz razgovora s prof. Miljenkom Jurkovićem.

¹⁶⁷ Domijan, 2001, 251.

možda nalazio samostan, a na jednak se način tumače i ostaci arhitekture na lokalitetu Za Stolac na rtu Kaštelina.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Domijan, 2001, 251.

4.2. Supetarska Draga

Postoji narodna predaja o postanku Supetarske Drage i poluotoka Kalifronta, koju je zabilježio zadarski pjesnik Juraj Baraković u svojem djelu *Draga, rapska pastirica*.¹⁶⁹ Priča kaže kako se mladi pastir Kalifront zaljubio u pastiricu Dragu, kći Barbatovu, no ona je bila zavjetovana na čistoću božici Dijani i odbijala je njegove prošnje. Kalifront je bio uporan i Draga je pobjegla, a kod špilje Jamine u Loparu Kalifront ju je sustigao. Kako bi spasila djevojku, božica Dijana pretvorila ju je u kamen. Kalifront je osuđen na život u šumi, a uskoro se i potpuno stopio s njom. Pučke pripovijesti poput ove svjedoče o narodnoj kreativnoj invenciji pri pojašnjavanju podrijetla toponima. Tradicija ovoga područja vrlo je duga, jer Supetarsko je polje bilo naseljeno rano, još u predrimsko doba, o čemu svjedoče ostaci gradine Gromače-Silba. Mnogo je i sporadičnih nalaza antičkog podrijetla, no područja njihova pronalaska tek čekaju znanstveno istraživanje. Slika srednjovjekovnog života na ovome prostoru mnogo je potpunija, jer nam pregršt informacija pruža crkva samostana sv. Petra u Supetarskoj Dragi. Mnogo se može saznati o organizaciji duhovnog života i prenošenju umjetničkih utjecaja iz većih vjerskih centara, prvenstveno iz Zadra, a postoje i vrijedni podaci o socijalnim i gospodarskim odnosima toga područja, jer je samostan dao značajan poticaj poljoprivrednoj djelatnosti te je u svojem vlasništvu imao i neke male crkve u okolici.

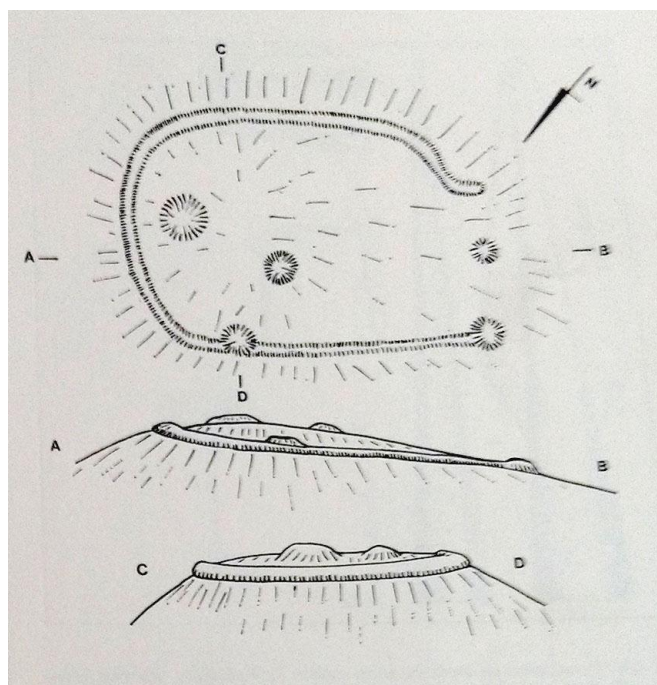

Sl.21. Satelitska snimka Supetarske Drage.

¹⁶⁹ Švelec, 1987, 389.

4.2.1. Gradina Gromače-Silba

Iznad mjesta Supetarska Draga nalaze se ostaci **gradine Gromače-Silba**, koja je vjerojatno bila središte proizvodno-upravne jedinice koja je objedinjavala više gradina na tome prostoru. Budući da su arheološki nalazi oskudni, gradinu Gromače-Silba teško je točnije datirati, no u svakom je slučaju bila aktivna tijekom željeznog doba. Uz nju je otkriveno pet grobnih humaka različitih veličina, promjera od 5 do 20 metara te visine od 0,5 do 3 metra, nastalih nagomilavanjem lomljenog kamena vapnenca na stožaste hrpe. Neki od humaka imaju obzidan rub kao zaštitu od urušavanja, a moguće i kao oznaku grobne kuće.¹⁷⁰

Sl.22. Gradina Gromače-Silba, tlocrt i pogledi sa sjeveroistočne i sjeverozapadne strane.

¹⁷⁰ Batović, 1987, 159.

4.2.2. Antička nalazišta

Pred otočićem **Srednjak** pronađeno je rastresito nalazište amfora grčko-italskog tipa iz I. st. pr. Kr. te poneki ulomak sjevernoafričkih amfora iz III. i IV. stoljeća.¹⁷¹ Na sjeverozapadnoj strani rta **Sorinj**, u podmorju leži potonuo antički brod s teretom amfora iz II. st. pr. Kr. Sve amfore pripadaju tzv. kasnom grčko-italskom tipu koji se uglavnom koristio za transport vina.¹⁷² Terenskim je pregledom otkriveno nekoliko ulomaka amfora na području **Mundanije-Koplaca** i možda jedna vrlo uništena zidana struktura.¹⁷³

Iznad Supetarske doline, idući od Fruge prema jugozapadu, terenskim pregledima¹⁷⁴ evidentiran je nov lokalitet **Plogar**. Zasada je fotografski dokumentiran ravan plato kružen rasutim bedemom, širokim između 5 i 6 metara. Zapadna strana zaravni vrlo je strma, a ondje je pronađeno i nešto ulomaka keramike. Na lokalitetu **Polačine** u Palitu nađeni su ostaci sustava koji je dopremao vodu u veliki zidani objekt, u kojemu se prerađivala neka nepoznata sirovina. Funkcionalno se ovaj lokalitet ponegdje interpretira kao pogon za proizvodnju svile, no datacija zasada nije poznata. Novijim istraživanjima utvrđeno je da bi ga trebalo smjestiti u vrijeme nakon kasne antike, nikako prije.¹⁷⁵ Ostaci podnih mozaika i arhitekture pronađeni su i nedaleko samostana sv. Petra,¹⁷⁶ no oni još očekuju sustavno istraživanje.

¹⁷¹ Nedved, 1990, 27.

¹⁷² Radić Rossi, 2004, 168.

¹⁷³ Lipovac Vrkljan, Konestra, 2015, 130.

¹⁷⁴ Lipovac Vrkljan, Konestra, Radić Rossi, 2016, 202.

¹⁷⁵ Lipovac Vrkljan, Konestra, 2015, 130. Autorice navode interpretaciju Aleksandra Durmana, koji smatra da je na lokalitetu nekada djelovao pogon za proizvodnju svile. Teza je iznesena u obliku predavanja na skupu *Arheološka istraživanja na Rabu i Pagu*, održanom od 4. do 7. listopada 2004. godine.

¹⁷⁶ Begović, Schrunk, 2002, 118.

4.2.3. Samostan sv. Petra

Benediktinski samostan sv. Petra u Supetarskoj Dragi od iznimne je vrijednosti za proučavanje samostanske crkvene arhitekture XI. stoljeća. Budući da je bivša samostanska, a danas župna crkva vrlo dobro sačuvana, nedavno i konzervirana,¹⁷⁷ pomaže razumijevanju načina na koji se organizirao crkveni prostor na našem Jadranu pod utjecajem duha benediktinske reforme. U tom su pogledu posebno značajni kapiteli kolonade crkve, sačuvani *in situ* te portal i zvonik koji omogućuju uspostavu oblikovnih veza sa zdanjima na našoj obali te praćenje prenošenja utjecaja s talijanske obale. Formalni pokazatelji, udruženi sa sretnim okolnostima što se samostan spominje u dokumentima, omogućuju rekonstruiranje velikog dijela povijesti crkve, a pomažu i vremenski smjestiti neke druge spomenike na našoj obali. Značaj opatije sv. Petra u Supetarskoj Dragi, izuzev onog umjetničkog koji je ovdje u fokusu, bio je također i gospodarsko-socijalni. Samostan se smjestio u plodnom Supetarskom polju i imao je velike posjede u okolici, što je pogodovalo intenziviranju gospodarske djelatnosti na tome području, a još jedna funkcija ovoga samostana koji ne bi trebalo zanemariti bila je i kontrola teritorija.

Sl.23. Samostan sv. Petra u Supetarskoj Dragi, pogled iz zraka.

¹⁷⁷ Crkva je do sedamdesetih godina prošlog stoljeća bila u lošem stanju. Osim potreba za statičkom i hidroizolacijskom sanacijom, postojala je i potreba estetske rekonstrukcije. Izvršeni su konzervatorski radovi na crkvi, a izvođači su bili arhitekti Sanja Borčić i Danko Grigić iz Zavoda za zaštitu spomenika Rijeka. Tada su skinuti nadograđeni dijelovi s bočnih brodova na pročelju, rozeta na pročelju je zatvorena i otvoreni su romanički prozori. (vidi više: Biberović-Brkić, 1998, 7-8). Osamdesetih godina prošlog stoljeća Tomislav Premerl načinio je projekt obnove unutrašnjosti, pri čemu je postavljen nov namještaj neupadljivih formi, a barokni je namještaj postavljen na sporedna mjesta u prostoru crkve (vidi više: Biberović-Brkić, 1998, 10-12).

Povijest samostana može se vrlo dobro rekonstruirati jer se opatija spominje u nekoliko isprava. Prva i najvažnija svakako je ona o osnutku samostana, u kojoj stoji da biskup Drago sa svećenicima te prior Maius s rapskim pučanima 1059. godine benediktincima daruju crkvu sv. Petra i crkvu sv. Ciprijana u Supetarskoj Dragi i pripadajuće im zemljište.¹⁷⁸ Crkva sv. Petra današnja je župna crkva, a crkva sv. Ciprijana dosada nije ubicirana. Prvi opat novoga samostana bio je Tulconus (Fulkon). Vrlo je značajno što se u dokumentu detaljno ocrtavaju granice posjeda koje je dobio novoosnovani samostan. Benediktinci nisu došli na nenaseljen i nekultiviran prostor, što je jasno iz granica zemljišta koja su im dana te iz činjenice da je na tome prostoru otprije postojala crkva. Novome su samostanu, naime, pripali samo rubni dijelovi Supetarskoga polja, a ne čitava nizina.¹⁷⁹ S istočne i južne strane potoka, koji teče nizinom, nalazili su se posjedi biskupije, gradskih samostana i plemstva. Ovaj je potok činio donju granicu samostanskih posjeda, a gornja je granica išla duž suhozida na brdovitom području uz rub polja, gdje su s druge strane bili pašnjaci Fruge.¹⁸⁰ Uz zemljišta koja su navedena u darovnicama, samostan je u gradu Rabu posjedovao hospicij (gostinjac) i kapelu sv. Križa,¹⁸¹ a neko vrijeme i crkvu sv. Marije Magdalene u Loparu¹⁸² te najvjerojatnije crkvu sv. Danijela iznad Supetarske Drage, koja je služila kao pustinjačka rekluz.¹⁸³

Druga važna isprava iz povijesti samostana sumnjiva je podrijetla pa se vode rasprave o njenoj autentičnosti. Bila isprava kasniji prijepis ili ne, donosi važan podatak o potvrdi posjeda samostana, jer je njome kralj Petar Krešimir IV. godine 1071. potvrdio benediktincima posjede koje im je darovala rapska komuna. Ponovnu potvrdu posjeda i privilegija samostan je dobio od pape Inocenta III. 1199. godine,¹⁸⁴ a ovim je dokumentom samostan stavljen i pod papinsku zaštitu. Papinske egzempcije ipak nisu značile potpuno izuzeće od biskupove vlasti, što nam dokazuju kasniji dokumenti iz 1251. i 1280. godine. Sudski je spor između rapskog arhiđakona Petra i supetarskog opata glede obaveza pri svetkovanju dana sv. Kristofora tijekom vremena prerastao u fizičko demonstriranje nadmoći biskupa nad opatom. Naime, opat sv. Petra zatočen je u mjesnoj kapeli, a pušten je tek papinom intervencijom.¹⁸⁵ Vrijeme jačanja prosjačkih redova

¹⁷⁸ Domijan, 2001, 228.

¹⁷⁹ Mlacović, 2008, 169.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ Ostojić, 1963, 114.

¹⁸² Ostojić, 1963, 125.

¹⁸³ Jurković, 1990, 44.

¹⁸⁴ Ostojić, 1963, 121.

¹⁸⁵ Mlacović, 2005, 516.

moglo bi se označiti kao početak slabljenja snage samostana.¹⁸⁶ Opatija je postupno osiromašivala i početkom XIV. stoljeća ostala je gotovo bez redovnika, stoga je papa Lav X. samostan i njegove posjede dao u komendatarni zakup svome dvorjaninu, svećeniku Bembu Mlečaninu, a opatija je potpuno ukinuta 1467. godine.

Gospodarska i obrambena uloga samostana

Dolazak benediktinaca u Supetarsku Dragu dao je veliki poticaj gospodarskoj djelatnosti na otoku. Ova su područja bila naseljena i prije osnivanja samostana, kako je već rečeno, no intenziviranjem i proširenjem opsega proizvodnje, uz novi je samostan nastao niz gospodarskih objekata.¹⁸⁷ Ondje su stanovali otočani koji su obrađivali samostanske, biskupijske i plemićke posjede na tome području, stoga je nedaleko samostana postojalo naselje nalik na podgrađe.¹⁸⁸ Samostanu je u vlasništvo predan mlin u Mlinici, koji je postojao još i prije njegova osnutka, a nalazi se u današnjoj Gornjoj Supetarskoj Dragi.¹⁸⁹ Samostan je bio vlasnik i nekoliko solana, kojih prije dolaska benediktinaca u Supetarskoj Dragi nije bilo, jer nisu bile potrebne. Uz samostanske solane, smještene na rubovima posjeda uz potok, na istome su području djelovale i solane drugih rapskih crkvi i plemstva.

Jedna je od iznimno važnih funkcija samostana i njihovo strateško pozicioniranje na ključne teritorijalne točke, koje su omogućavale nadzor okolnog terena.¹⁹⁰ Na otoku Rabu, južni je dio otoka i prilaz s istočne morske strane kontrolirao samostan sv. Stjepana u Barbatu sa svojim posjedima. Zemljišta ženskog samostana sv. Andrije u gradu bila su raspršena po čitavome otoku, a samostan sv. Petra nadzirao je pak morske i kopnene puteve sa zapada prema Supetarskom polju te branio pristup sve do Mundanija.¹⁹¹ Njegova obrambena uloga očitovala se vrlo jasno pri ugarskom napadu na otok u XII. stoljeću, o kojemu piše rapski biskup Juraj de Hermolais-Kostica u djelu *Miracula sancti Chrystophori martyris*.

¹⁸⁶ Mlacović, 2005, 516.

¹⁸⁷ Mlacović, 2008, 169.

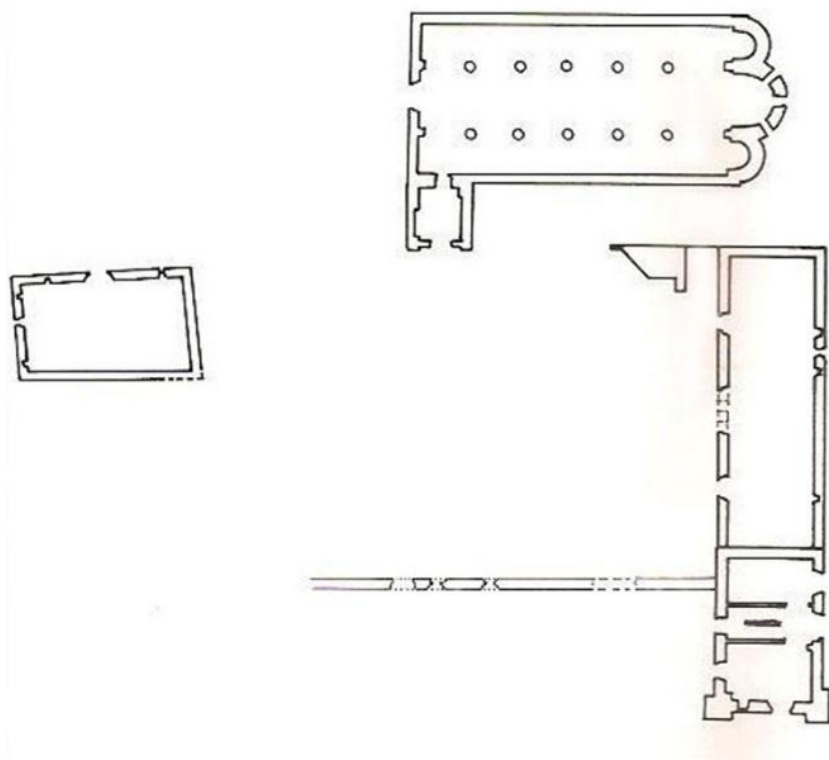
¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Mlacović, 2008, 168-169; Mlacović, 2005, 529.

¹⁹⁰ Jurković, 1990, 142, 160.

¹⁹¹ Mlacović, 2005, 515.

Nekadašnja samostanska crkva sv. Petra zadržala je kontinuitet vjerske službe kroz stoljeća i danas je župna crkva. Očuvala je oblik što ga je dobila u XI. stoljeću, uz izmjene pročelja u XII. stoljeću. Od samostanskih zgrada očuvan je zid južnog krila s romaničkim prozorom, koji je danas zazidan (sl.27). Dijelovi samostana danas su „ugrađeni u recentnije građevine župnoga dvora i seoske zadruge, a neki su u posljednje vrijeme porušeni“.¹⁹²

Sl.24. Tlocrt sačuvanih dijelova samostana s crkvom sv. Petra.

Forma crkve tipična je za XI. stoljeće i vrijeme benediktinske crkvene obnove. Trobrodna je to bazilika s tri apside i otvorenim drvenim krovom, što jasno pokazuje reformatorsko pozivanje na ranokršćansku tradiciju. Osim tlocrtne dispozicije, po artikulaciji interijera crkva u Supetarskoj Dragi također prati uzor Konstantinovih bazilika. Naime, bočne brodove od glavnoga odjeljuje arkatura s pet pari stupova, na kojima su sačuvani izvorni kapiteli, po smještaju izuzetno važni za razumijevanje funkcioniranja crkvenoga prostora. Crkva je imala i dubok kor, potreban za provođenje liturgije koja je koncentrirana u svetištu, a ne više procesionalna kao u

¹⁹² Domijan, 2001, 231.

predromanici. Zidni plašt crkve rastvoren je monoforama na testudu, po šest sa svake bočne strane (sl.25). Središnja apsida ima tri monofore, a na bočnim je apsidama po jedan pravokutan prozor (sl.26). Pročelje crkve naglašava bazilikalnu formu građevine, a portal je oblikovan kao protiron, sličan onome na rapskoj katedrali, no nešto manje razvijen (sl.29).¹⁹³

Sl.25. Crkva sv. Petra, bočni pogled sa sjeveroistoka.

Sl.26. Crkva sv. Petra, pogled na apside.

¹⁹³ Jurković, 1990, 141.

Sl.27. Sačuvani zid južnog krila samostana s romaničkim prozorom.

Rečeno je već kako tlocrtni oblik i artikulacija interijera upućuju na novo, romaničko poimanje sakralnoga prostora, koje je sukladno vremenu nastanka crkve. U oblikovanju crkve vidljivi su i neki elementi ranijeg, predromaničkog razdoblja. Maleni prozori, gradnja lukova i arkada radijalno slaganim klinovima, visoke arkade potkovastog luka, nepravilni trijumfalni lukovi apsida te masivniji trbušasti imposti na kojima stoje kapiteli mogu se prepoznati kao nastavak ranije tradicije.¹⁹⁴ Uzevši rečeno u obzir, ovo se zdanje stilski može klasificirati kao ranoromaničko. Ispod crkve koju danas vidimo nalazi se starija građevina. Zidovi te ranije crkve vide se u južnoj i središnjoj apsidi kasnije crkve, a sačuvan je i ulomak pluteja oltarne ograde (sl.50) koji, ako je pripadao ranijoj crkvi, daje naslutiti da se radi o ranokršćanskoj gradnji.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Jurković, 1990, 140.

¹⁹⁵ Jurković, 1990, 140; Domijan, 2001, 231.

Pročelje

Pročelje crkve sv. Petra građeno je od krupnih klesanaca i naglašava bazilikalni oblik crkve. Na zabatu pročelja stoje tri karakteristično romanička prozora sa skošenim špaletama, od kojih je središnji prozor izdignut. Krovne vijence nose zupčaste konzole (sl.30). Portal crkve oblikovan je kao protiron s trokutastim zabatom, unutar kojeg je luneta sa srpastim lukom (sl.29). Zabat stoji na dvjema konzolama, ukrašenima s tri lista palmete (sl.31), a srpast luk lunete podržavale su konzole s voluminoznim grifonima, danas uklonjene (sl.32).

Sl.28. Pogled na pročelje crkve sv. Petra.

Sl. 29. Portal crkve sv. Petra.

Sl.30. Konzole pod strehom krovišta crkve sv. Petra.

Sl.31. Konzole s palmetama sa zabata portala crkve sv. Petra.

Sl.32. Konzole s grifonima sa zabata portala crkve sv. Petra, danas uklonjene.

Opisano pročelje rezultat je produženja crkve u vrijeme romanike te se smatra prvom zreloromaničkom gradnjom na otoku Rabu,¹⁹⁶ no valja uputiti na noviju interpretaciju, prema kojoj je portal imao najmanje jednu pregradnju.¹⁹⁷ Jedan od razloga ovakvome zaključku jesu spomenuti grifoni, koji su preduboko uvučeni pod luk portala te su bočne strane figura skrivene od pogleda. Konzole s grifonima previše su voluminozne za plošan luk lunete koji nose i, osim što je njihov smještaj vizualno nelogičan, one ne vrše svoju funkciju potporna na odgovarajuć način. Konzole s palmetama također su previše izbočene u odnosu na luk zabata kojeg nose. Pretpostavka je, dakle, da su ove konzole naknadan dodatak portalu, što je dodatno argumentirano komparacijom sa sličnim portalima crkve sv. Krševana u Zadru (sl.33), katedrale u Rabu (sl.34) i katedrale u Krku.¹⁹⁸ Nijedan od spomenutih portala nema životinjske konzole i svi su bili pod jurisdikcijom zadarskoga nadbiskupa. Budući da je središnji i najutjecajniji samostan dalmatinskih benediktinaca bio upravo samostan sv. Krševana u Zadru, postoji i vjerojatnost da su upravo odatle poslani redovnici koji su pomogli organizaciju nove samostanske zajednice u Supetarskoj Dragi¹⁹⁹ pa možemo pretpostaviti da je upravo preoblikovanje portala sv. Krševana iz 1175. godine bilo uzor crkvi sv. Petra. Portal u Supetarskoj Dragi ima nešto složeniji oblik od onoga sv. Krševana. S druge strane, portal rapske katedrale, koji je nastao u XIII. stoljeću, razvijeniji je od onoga u Supetarskoj Dragi, iako valja uzeti u obzir da se u slučaju rapske katedrale ipak radi o velikoj i značajnoj crkvi pa je logično da će njezina arhitektonska dekoracija biti nešto raskošnija nego ona samostanske crkve.²⁰⁰

Zaključno gledano može se, dakle, produživanje crkve i nastanak portala u Supetarskoj Dragi smjestiti u drugu polovicu XII. ili na prijelaz iz XII. u XIII. stoljeće,²⁰¹ a dobivanje papine egzempcije 1199. godine moglo je dati poticaj ovoj obnovi.²⁰² Prijenos umjetničkih utjecaja iz Zadra na Rab sasvim je sigurno išao preko ključnih osoba tadašnjega vjerskog života. Zadar je 1154. godine postao nadbiskupija, što znači da je Rab postao jedna od podređenih mu biskupija. Pretpostavlja se da je rapski biskup Madije prije dolaska na Rab bio opat sv. Krševana u Zadru, a

¹⁹⁶ Jurković, 1990, 267.

¹⁹⁷ Ilić Olujčić, 2007, 459.

¹⁹⁸ Ilić Olujčić, 2007, passim.

¹⁹⁹ Ostojić, 1963, 115.

²⁰⁰ Ilić Olujčić, 2007, 461.

²⁰¹ Jurković, 1990, 141. Miljenko Jurković pobliže pojašnjava podrijetlo ovakvih portala, kazujući kako se pojavljuju već u XI. stoljeću u Italiji, a na našu obalu dolaze iz Apulije (primjer crkve sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu) te iz sjeverne Italije (primjeri u Zadru). Vidi više: Jurković, 1990, 267.

²⁰² Jurković, 1990, 267.

otvara se i mogućnost da je Tulconus (Fulkon), prvi opat Supetarske Drage, također stigao odatle.²⁰³

Sl.33. Portal crkve sv. Krševana u Zadru.

Sl.34. Portal katedrale u Rabu, s ostacima baza stupova koji su nosili protiron.

U kojem su vremenskom trenutku izvršene prve izmjene na portalu, ne možemo zasada reći, no možemo utvrditi kako ni konzole s grifonima ni one s palmetama izvorno nisu bile dio portala u vrijeme njegova nastanka. Rezultati novih istraživanja pokazat će ispravnost rekonstrukcija faza portala. Konzole s grifonima najvjerojatnije su nastale prije portala kojeg danas gledamo i u njega su umetnute kao spolija, možda čak i dio prethodnog portala iste crkve ili pak njen ukras na fasadi, a za konzole s palmetama iznijeta je pretpostavka da su možda izvorno stajale na zvoniku crkve.²⁰⁴

²⁰³ Budak, 1987, 193; Brusić, 1934, 157; Mlacović, 2008, 175.

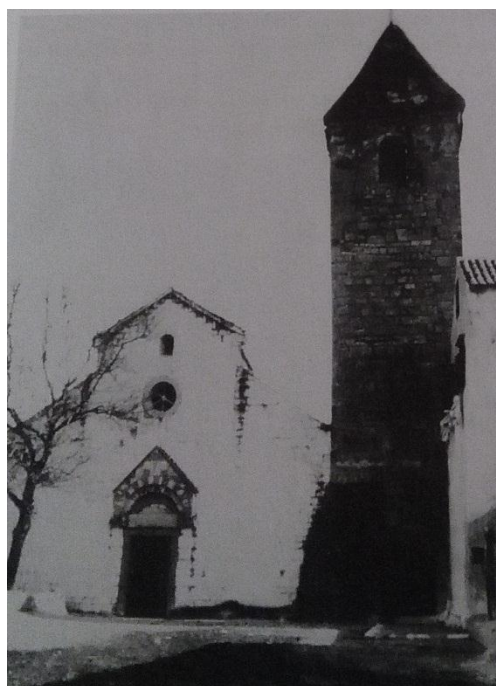
²⁰⁴ Ilić Olujić, 2007, 461.

Zvonik

Zvonik koji stoji uz južnu stranu pročelja crkve nastao je u sklopu produživanja crkve za vrijeme romanike, u što nema sumnje jer se nalazi u ravnini s pročeljem, koje je prilikom pregradnje bilo pomaknuto naprijed. Vratima je povezan s crkvom, a ima i jedan ulaz sa zapadne strane koji je oblika segmentnog luka s masivnim nadvratnikom. U prizemlju je s južne strane otvoren velikim srpastim lukom koji stoji na koso profiliranim impostima i pratio je arkature klaustra. Na prizemnoj etaži, oko visine prvoga kata nalazi se kamena konzola, koja je vjerojatno podržavala krov klaustra.²⁰⁵ Na katu je s južne strane pravokutni prozor, a s istočne strane vidio se trag zazidanih pravokutnih vrata.

Sl.35. Pročelje crkve sv. Petra sa zvonikom, pogled s jugozapada.

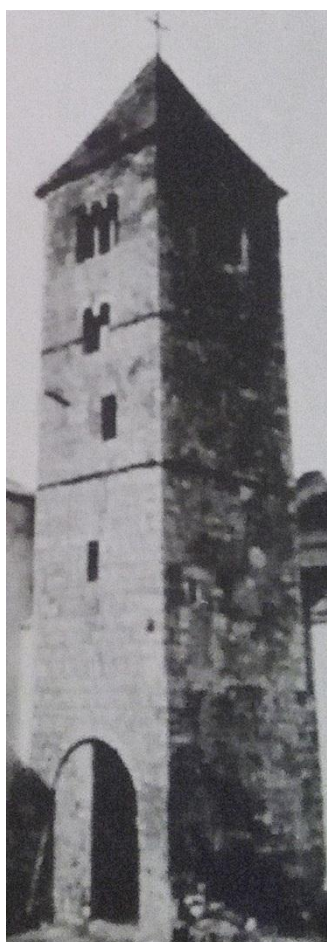

Sl.36. Pročelje crkve sv. Petra sa zvonikom, prije njegove pregradnje 1906. godine.

Zvonik je dobio današnji izgled 1906. godine, kada je srušen do razine prvoga kata, no iz sačuvanih fotografija može se rekonstruirati njegov izvorni izgled (sl.37). Stupnjevito se rastvarao prema vrhu, polazeći od monofora, prema biforama i triforama u posljednjim etažama, slično zvoncima benediktinskih crkvi sv. Ivana Evanđelista i sv. Andrije u Rabu (sl.38). Kao i kod sv. Andrije, vrh zvonika pokrivala je šatorasta piramida. Ipak, valja istaknuti kako je zvonik sv. Petra mnogo zatvoreniji u donjim zonama, a i oblici otvora su drugačiji. Razlog slabije raščlanjenosti i

²⁰⁵ Jurković, 2008, 12.

masivnijeg dojma zvonika u Supetarskoj Dragi valja vezati uz strateški položaj samostana i potrebu da se osigura njegova obrana.²⁰⁶ Bilo je već govora o važnom strateškom položaju samostana te o njegovoj ulozi pri napadu Mađara u XII. stoljeću. Zvonik sv. Petra, iako se doima stariji od onoga sv. Andrije, zapravo je mlađi,²⁰⁷ što potvrđuju i činjenice da je zvonik sv. Andrije podignut 1181. godine te da je pročelje sv. Petra sa zvonikom nastalo na kraju XII. ili početkom XIII. stoljeća.

Sl.37. Zvonik crkve sv. Petra, prije pregradnje 1906. godine.

Sl.38. Zvonik crkve sv. Andrije u Rabu.

²⁰⁶ Jurković, 1990, 268.

²⁰⁷ Isto.

Skulptura

a) kapiteli crkve

U crkvi je in situ sačuvano svih pet parova kapitela na kolonadi. Iznimno su važni za shvaćanje funkcioniranja crkvenog prostora u sklopu provođenja liturgije te za dataciju drugih oblikovno i funkcionalno sukladnih kapitela u crkvama na našoj obali. Tri su vrste formalno različitih kapitela u crkvi – akantus spinoza, korintski akantovi i palmetni kapiteli. Svi su klesani od domaćeg vapnenca i po ujednačenoj kvaliteti izvedbe drži se da su svi proizvod iste radionice.²⁰⁸

Sl.39. Unutrašnjost crkve sv. Petra, pogled prema oltaru.

Sl.40. Kapitel tipa akantus spinoza iz crkve sv. Petra.

Kapiteli tipa akantus spinoza (sl.40) najraskošniji su i najskuplji za izradu te izravno imitiraju kasnoantičke uzore. Nije vjerojatno da su ovi kapiteli kasnoantičke spolije,²⁰⁹ jer je po materijalu i načinu klesanja vidljivo da su izrađeni po uzoru na one kasnoantičke, za razliku od

²⁰⁸ Jakšić, 1983, passim.

²⁰⁹ Jakšić, 1983, 208. U literaturi postoje i drugačije interpretacije. Neki znanstvenici ostavljaju otvorenom mogućnost da su kapiteli kasnoantičke spolije (usp. Domijan, 2001, 231).

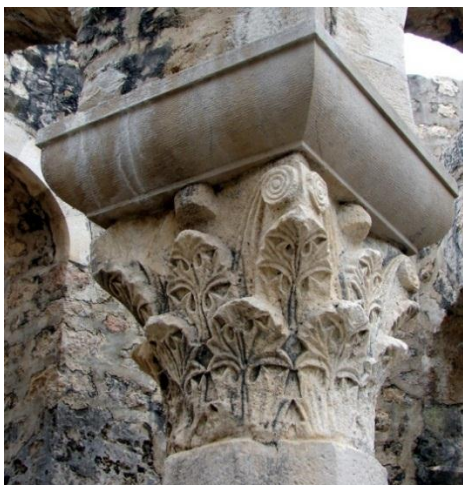
mramornog akantus spinoza kapitela iz crkve sv. Marije u Zadru, koji je zaista sačuvan kao spolija iz VI. stoljeća. Korintski akantovi kapiteli (sl.41) nastali su po uzoru na kapitele korinskog tipa iz vremena cara Teodozija. Klesani su u dvije zone, akantovo je lišće pripijeno uz osnovu kapitela i na njima je vidljiva upotreba svrdla, kao i na morfološki sukladnim kapitelima iz crkve sv. Marije u Zadru (sl.42).²¹⁰ Kapiteli ovoga oblika postali su učestali nakon što je patrijarh Popone proveo obnovu bazilike u Akvileji 1031. godine (sl.44). Popone je u duhu crkvene reforme oponašao ranokršćanske uzore, točnije, crkvu sv. Petra u Rimu. Na sjevernojadranskome području mnoga su zdanja prihvatila akvilejski uzor pa je on na taj način stigao i na Rab. Kapitele ovoga tipa pronalazimo u crkvi sv. Marije u Zadru, ali i u drugim crkvama poput sv. Marije od Zdravlja u Krku, zatim u katedrali u Rabu te u deambulatoriju crkve sv. Ivana Evanđelista u Rabu (sl.43).²¹¹

Sl.41. Korintski akantov kapitel iz crkve sv. Petra, s utorom za korsku pregradu na deblu stupa.

Sl.42. Korintski akantov kapitel iz crkve sv. Marije u Zadru.

Sl.43. Korintski akantov kapitel iz deambulatorija crkve sv. Ivana Evanđelista u Rabu.

Sl.44. Korintski akantov kapitel iz katedrale u Akvileji.

²¹⁰ Jakšić, 1983, 208.

²¹¹ Jakšić, 1983, 209.

Palmetnih kapitela u crkvi ima najviše, tri para (sl.45). Klesani su stepenasto, listova priljubljenih uz kapitel, osim u uglovima, gdje podržavaju zavojnice poput akantovih listova sa korintskih akantovih kapitela. Ovakve kapitele nalazimo i u deambulatoriju sv. Ivana Evanđelista u Rabu (sl.47), no radio ih je vještiji klesar, iako bi se reklo da su likovni predlošci isti.²¹² Par palmetnih kapitela iz crkve sv. Justine (sl.46) identičan je onima u Dragi, stoga ih se može atribuirati istoj radionici.²¹³ Palmetni kapiteli iz bazilike sv. Marije u Ninu (sl.48) klesani su vrlo slično, iako su znatno većih dimenzija.

Sl.45. Palmetni kapitel iz crkve sv. Petra.

Sl.46. Palmetni kapitel iz crkve sv. Justine u Rabu.

Sl.47. Palmetni kapitel iz deambulatorija crkve sv. Ivana Evanđelista u Rabu.

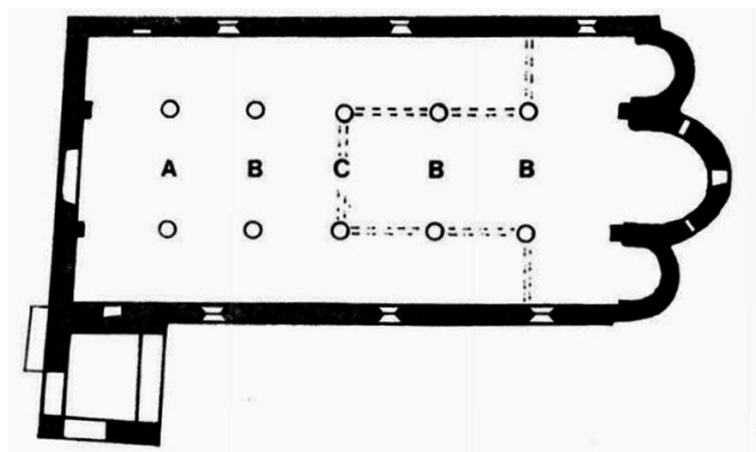

Sl.48. Palmetni kapitel iz crkve sv. Marije u Ninu.

²¹² Jakšić, 1983, 211.

²¹³ Jakšić, 1983, 212. Uz ovo treba istaknuti i da Miljenko Domijan piše da su kapiteli koji se nalaze u crkvi sv. Justine vjerojatno pripadali pregradnji ranokršćanske crkve sv. Tome koja se ondje nalazila te su ovdje postavljeni kao spolije (vidi više: Domijan, 2001, 136).

Mjesto na koje je svaka od tri vrste kapitela u crkvi postavljena ima simboličku ulogu (sl.49). Oni označuju funkcije pojedinih dijelova crkve, kao što to čini i korska ograda, povišenje svetišta stepenicama, a u nekim crkvama i postavljanje prozora.²¹⁴ Odmah do ulaza u crkvu, na prvome paru stupova stoje akantus spinoza kapiteli. Jedini takav par među kapitelima crkve, najskuplji, smješteni su ovamo kao oznaka produžetka crkve.²¹⁵ Prisjetimo se da je crkva u drugoj polovici ili krajem XII. stoljeća produžena za jedan travej pa je možda par kapitela ovdje postavljen kao znak ove obnove. Označavali ovi kapiteli ciljano obnovu crkvenoga pročelja i produljenje crkve ili ne, u svakome se slučaju uočava i kod drugih crkvi da je prvi par kapitela na ulazu drugačiji od ostalih. Sličnu situaciju nalazimo u zadarskim crkvama poput sv. Donata, sv. Lovre i zadarske katedrale te u crkvi sv. Mihovila i u katedrali na Krku.²¹⁶ Valja napomenuti da je crkva sv. Petra imala pravo služiti mise i za rapske pučane²¹⁷ (tzv. *cura animarum*), što znači da su ovi kapiteli bili i upozorenje pučanima da se ne smiju približiti dalje svetištu.²¹⁸ Korintskih akantovih kapitela u crkvi je također jedan par. Nalaze se na središnjem paru stupova, trećem od ulaza i mjesto na koje su postavljeni označava početak redovničkog kora. Korski je prostor bio odijeljen i korskom ogradom, što je vidljivo po postojanju utora za pluteje korske ograde na deblima stupova (sl.41). Ostala su tri para kapitela u crkvi palmetni, a nalaze se na drugom, četvrtom i petom paru stupova. Budući da su za to vrijeme bili uobičajeni, ne postavljaju se na „važnija“ mjesta u crkvi.

Sl.49. Tlocrt crkve sv. Petra s ucrtanim položajem kapitela i korske ograde.
(A - kapitel akantus spinoza, B - palmetni kapiteli, C - korintski akantov kapitel)

²¹⁴ Jurković, 1990, 140.

²¹⁵ Domijan, 2001, 231.

²¹⁶ Jakšić, 1983, 214.

²¹⁷ Jurković, 1990, 51.

²¹⁸ Jurković, 1990, 140.

b) fragmentarni nalazi

U blizini opatije sv. Petra pronađen je **ulomak ranokršćanskog pluteja** (sl.50), klesanog u mramoru, s motivom osmerostrane kasete unutar koje je rozeta. Djelo je to zadarske klesarske radionice²¹⁹ iz V. stoljeća, a njemu najvjerojatnije suvremen nalaz jest **ulomak stupića s bazom**, koji je mogao pripadati prozorskoj bifori ili oltarnoj menzi, no zbog slabe sačuvanosti ne može se pouzdano reći. U župnome dvoru u Supetarskoj Dragi čuva se još nekoliko ulomaka kamene skulpture koja bi, morfološki gledano, mogla pripadati ranijoj crkvi na mjestu današnje crkve sv. Petra. Među njima su i **ulomci pilastara** koji su najvjerojatnije pripadali oltarnoj ogradi iz vremena predromanike.²²⁰ Jedan od njih ukrašen je ljljanima unutar troprutih kružnica (sl.52), a od drugog su sačuvana dva dijela i bio je ukrašen troprutim kružnicama ispresijecanim dijagonalama (sl.53). Pluteju ograde najvjerojatnije pripada ulomak s troprutim vrpčama koje se presijecaju.²²¹ U župnome se dvoru čuva i **ulomak ciborija** (sl.51) ili zabata, koji se u literaturi smatra predromaničkim i datira na kraj VIII. ili početak IX. stoljeća,²²² no ne treba odbaciti mogućnost da potječe iz XI. stoljeća i pripada tadašnjoj crkvi sv. Petra.²²³ U donjoj je traci kimatij, a astragal je dijeli od gornje trake u kojoj je niz dvoprutih kuka. Vjerojatnoj pripadnosti ovog ulomka arkadi ciborija u prilog idu dimenzije i zakrivljena letvica koja odvaja motive kimatija i astragala, koji se uobičajeno pojavljuju na ciborijima, a u prilog interpretaciji ovog ulomka kao zabata ide činjenica da je raspored motiva karakterističniji za zabate, nego za ciborije.²²⁴

Sl.50. Ulomak ranokršćanskog pluteja iz Supetarske Drage.

Sl.51. Ulomak ciborija iz Supetarske Drage.

²¹⁹ Vežić, 1990, passim.

²²⁰ Jarak, 2010, 96.

²²¹ Isto.

²²² Jarak, 2010, 94-95.

²²³ Prijedlog interpretacije proizišao iz razgovora s prof. Miljenkom Jurkovićem.

²²⁴ Jarak, 2010, 95-96.

Sl.52. Ulomak predromaničkog pilastra iz Supetarske Drage.

Sl.53. Ulomci predromaničkog pilastra iz Supetarske Drage.

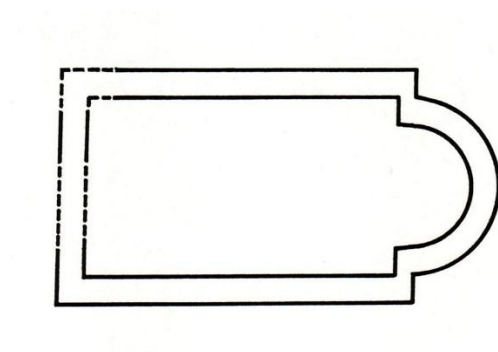
4.2.4. Manje sakralne građevine

Sv. Ciprijan

Mala crkva ili kapela sv. Ciprijana spominje se još u osnivačkom dokumentu samostana sv. Petra u Supetarskoj Dragi, no njena lokacija nije nam poznata. Pojedini autori smještaju je na vrh poluotoka Gonara.²²⁵ Crkva je navodno još stajala u XIV. stoljeću, no danas joj nema traga. Budući da je bila dio posjeda samostana sv. Petra, a ne spominje se u dokumentu samostanske taksacije iz 1472. godine, moguće je da je tada više nije bilo.²²⁶

Sv. Danijel

Crkva sv. Danijela nalazi se na brdu Kamenjak nad Supetarskom Dragom, u području koje se naziva Fruga. Poznato je da je bila dio posjeda samostana sv. Petra, kojemu je služila kao samostanska rekuza, s obzirom na smještaj na nepristupačnim obroncima Kamenjaka. Vidljiv je tlocrtni oblik jednostavne pravokutne crkve s polukružnom apsidom, čiji su zidovi sačuvani u visini manjoj od jednog metra. Crkva je zidana klesancima te ožbukana izvana i iznutra. Ostatke crkve teško je preciznije datirati, no ona je sasvim sigurno romanička. Bilo bi logično pretpostaviti da je nastala u razdoblju rane romanike, svakako prije XIV. ili kraja XIII. stoljeća,²²⁷ jer u to vrijeme samostan sv. Petra u Supetarskoj Dragi gubi na snazi i nije vjerojatno da se tada investiralo u nove gradnje.

Sl.54. Tlocrt crkve sv. Danijela u Frugi.

²²⁵ Mlacović, 2008, 172. Dušan Mlacović crkvu locira na tome mjestu na osnovi nekih povijesnih dokumenata o posjedima, dopuštenja za ribolov samostanu sv. Petra i sličnim ispravama.

²²⁶ Mlacović, 2005, 521.

²²⁷ Jurković, 1990, 47.

Mundanije

Na putu iz Supetarske Drage prema Banjolu, s druge strane brda Vrsi nalazi se mjesto Mundanije. U ovome su području poznate tri crkve koje se spominju u XIV. stoljeću, no „nije sasvim sigurno koliko bi se nastanak tih crkvi mogla protegnuti dublje u prošlost od XIV. stoljeća.“²²⁸ U dolini se nalazila kapela **sv. Mateja** (sl.55), na kojoj danas stoji nova crkva istoga titulara, a slojevi ranije gradnje nisu vidljivi. Kontinuitet bogoslužja održao se i u župnoj crkvi **sv. Ilije** na brdu (sl.56), gdje se starija građevina također nalazi ispod nove crkve.²²⁹ Lokacija ove crkvice strateški je vrlo pogodna za promatranje kretanja u otočnim nizinama, ali zbog povišenoga položaja, pogled obuhvaća i okolne otoke te kvarnerski morski prostor, a ovuda prolazi i najkraći put iz Mundanija prema Supetarskoj Dragi. Uz crkvu sv. Ilije, na brdu se spominje još i crkva **sv. Bartolomeja**.²³⁰

Sl.55. Crkva sv. Mateja u Mundanijama, današnji izgled.

Sl.56. Crkva sv. Ilije u Mundanijama, današnji izgled.

²²⁸ Jurković, 1990, 48.

²²⁹ Domijan, 2001, 248; Jurković, 1990, 48.

²³⁰ Jurković, 1990, 48.

Palit

Širenje i ekonomski napredak grada Raba u XII. stoljeću stvorio je potrebu organizacije novih župnih središta za okolna naselja, stoga je u ovo vrijeme nastala i župa u Palitu, naselju između Mundanija i Banjola.²³¹ U XII. stoljeću, a možda i prije, na ovome se prostoru organizirala župa s crkvom **sv. Gervazija**. Na ovome se prostoru spominje u dokumentima XIV. i XV. stoljeća kameni most sv. Gervazija, najvjerojatnije nazvan po crkvi. Prema tome mostu vodio je jedan put od crkve sv. Ilije, koja je stajala na brdu. Crkva sv. Gervazija zasada nije ubicirana, a pretpostavlja se da je bila ranokršćanskog podrijetla.²³² Na području Palita spominje se u XIV. stoljeću i crkva **sv. Ante**.²³³

²³¹ Jurković, 1990, 50.

²³² Mlacović, 2005, 521.

²³³ Jurković, 1990, 48.

4.3. Kampor

Ugodna zaštićenost od bure te blizina mora učinile su područje Kampora ugodnim za život. Već i samo ime Kampor, izvedeno iz latinske množine *campora*, daje zaključiti kako se radi o plodnome nizinskom kraju. Prije dolaska benediktinaca u Supetarsku Dragu, čime se intenzivirala poljoprivreda toga područja, Kamporsko je polje uglavnom brinulo o zadovoljavanju potreba grada Raba i okolice.²³⁴ Osim žitnih polja, ovdje su postojale i solane, neke u vlasništvu općine i plemenitaša, neke pak u vlasništvu crkvi i samostana. Uz solane iznad uvale sv. Eufemije postojalo je i naselje u srednjemu vijeku, no kamporsko je područje bilo naseljeno i mnogo ranije. O tome svjedoče mnogi materijalni nalazi od predrimskog vremena naovamo, ali i pisana svjedočanstva, sačuvani u franjevačkom samostanu sv. Eufemije u istoimenoj uvali. Neki od sačuvanih predmeta pripadaju i Kaštelini na Puntima Kampora. Na rtu Kaštelina, o kojemu se dugo govorilo i pisalo kao o ranobizantskoj utvrdi, pronađeni su tragovi željeznodobne naseljenosti, a nedavno su otkriveni i ostaci rimske priobalne vile, koji svjedoče o aktivnom životu toga prostora i u antici. U kasnijim se razdobljima grade male jednobrodne crkve, većinom zavjetne namjene, čak i na šumovitom poluotoku Kalifrontu. Mnogo je toga što se o životu u Kamporu kroz povijest još ne zna. Neke se crkve spominju u dokumentima i drugim izvorima, no nema im traga, a dio ulomaka skulpture sačuvane u zbirci samostana sv. Eufemije nije moguće pripisati određenoj građevini, jer nisu poznate okolnosti njihova pronalaska i ne može ih se povezati s arhitekturom ovoga prostora, barem zasad.

Sl.57. Satelitska snimka Kamporske doline.

²³⁴ Mlacović, 2008, 171.

4.3.1. Kaštelina

Šumovit poluotok Kaštelina odavna je zanimljiv okolnom stanovništvu i posjetiteljima. Najistureniji je dio poluotoka istoimeni rt, koji se pučki naziva Punta Kampora, na kojemu su vidljivi ostaci masivnih zidova. Često su ondje pronalažene mozaičke tesere, a govori se čak i da su mnogi odnosili čitave komade mozaika sa sobom, kao uspomenu na posjet ovome otoku.²³⁵ Stanovništvo ovoga kraja držalo je to mjestom nekadašnjeg „grčkog grada“.²³⁶ Istraživače je isprva na Kaštelini zanimala mogućnost postojanja utvrde iz bizantskoga doba, čemu bi u prilog svakako išao njen položaj i ostaci onoga što umnogome nalikuje fortifikacijskoj arhitekturi. Ne valja zanemariti ni sam naziv ovoga mjesta, Kaštelina, koji upućuje na moguću obrambenu funkciju koju je ovaj prostor nekada imao. U novije pak vrijeme, provođenjem sustavnih istraživanja na ovome lokalitetu, otkriva se puno slojevitija povijest ovoga mjesta, koja je središte pažnje stručnjaka s ranobizantske utvrde zasada skrenula na rimski gospodarsko-stambeni kompleks, koji je prethodio fortifikaciji.

Sl.58. Položaj lokaliteta Kaštelina na Punt Kampora.

²³⁵ Tomičić, 1990, 33.

²³⁶ Brusić, 1934, 176; Tomičić, 1990, 32.

Povijest Kašteline seže još u željezno doba. Sitni arheološki nalazi pokretne materijalne kulture, uglavnom ulomci keramike, svjedoče o postojanju liburnske gradine, za što je indikativan i povoljan strateški položaj. Poluotok Kaštelina smješten je između uvale Miral i Kamporske drage na mjestu vrlo pogodnom za sidrenje, a osim toga, istureni rt poluotoka omogućuje dobar pogled prema moru oko Cresa i Krka.²³⁷ Od glavnoga kopna ovaj poluotok odvaja uzak zemljano-kameni nasip. Obala poluotoka s jugozapadne strane, prema Kamporskoj dragi, strma je i nepristupačna, no sa sjeveroistoka poluotoku se može lijepo pristupiti. Ondje se teren stepenasto uzdiže iz uvale Miral i danas tamo stanovnici koriste pogodnu terasastu konfiguraciju terena za uređivanje vinograda.²³⁸ S obzirom na ovakav strateški položaj, postoji mogućnost da je ovdje bila smještena jedna izvidnička gradina.²³⁹

Dosadašnje interpretacije- ranobizantska utvrda

Kontinuitet naseljenosti na području Kašteline može se pratiti od željeznoga doba pa sve do rimskoga i kasnoantičkoga razdoblja, a novija će istraživanja potvrditi i moguće korištenje ovoga prostora kao fortifikacije u kasnije vrijeme. Zapravo je Kaštelina uvijek prvenstveno bila smatrana ranobizantskom utvrdom, no zaključci se nisu temeljili na sustavno provedenim arheološkim istraživanjima, nego na rekognosciranju terena i snimanju vidljivih ostataka zidova.²⁴⁰

Masivni zidovi, za koje se drži da su perimetralni zidovi utvrde koja obuhvaća gotovo cijeli poluotok, slijede konfiguraciju terena i samo se na mjestima prekidaju. Strukture dokumentirane na krajnjem istočnom dijelu poluotoka interpretirane su kao kule.²⁴¹ Na sjevernome su dijelu zabilježeni ostaci cisterne za skupljanje kišnice, a na najvišoj točki poluotoka pretpostavljeno je da se nalazi sakralni objekt. Zapadni je dio poluotoka zapravo šumovita zaravan, no u središnjem je dijelu uzvišenje na kojemu su dokumentirani ostaci zidova velike građevine, od kojih je jedan

²³⁷ Domijan, 2001, 244.

²³⁸ Tomičić, 1990, 33.

²³⁹ Batović, 1987, 158.

²⁴⁰ Osamdesetih godina prošlog stoljeća Institut za arheologiju iz Zagreba pod vodstvom Željka Tomičića rekognoscirao je područje u sklopu projekta istraživanja ranobizantskih fortifikacija (vidi više: Tomičić, 1990).

²⁴¹ Tomičić, 1990.

zakrivljeni interpretiran kao apsidalni zid.²⁴² Navodno su upravo odavde ljudi odnosili dijelove raznobojnog mozaika, od kojeg je nešto sačuvano i u zbirci franjevačkog samostana u Kamporu, zajedno s nekoliko lucerni koje se smatraju kasnoantičkim. Po završetku rada na rekognosciranju terena, zaključeno je kako je Kaštelina jedna od postaja na istočnojadranskom plovnom putu između Konstantinopola i Ravene iz vremena cara Justinijana. Prometno-geografski gledano, smještena je na dobrom položaju koji je istovremeno zaštićen strmom jugozapadnom obalom, a pristupačan sa sjeveroistoka te dovoljno istaknut kako bi mogao vizualno komunicirati s otocima Krkom i Cresom. Funkcija joj je bila, osim kontrole bizantskih pomorskih puteva, i pružanje zaštite stanovnicima otoka. Kaštelina je, prema tom tumačenju, bila dio sustava obrane otoka i grada Raba, koji je činilo nekoliko većih i manjih utvrda. Sasvim sigurno ovdje treba ubrojiti utvrdu sv. Damjana na Barbatu, a pomišlja se i na moguće postojanje manjih utvrda na područjima poput rta Sorinj i Punta Zidine u Loparu.²⁴³

Sl.59. Detalj karte otoka Raba s položajem utvrde na rtu Kaštelina kod Kampora.

Utvrda na Kaštelini služila je i obrani naselja koje se nalazilo u njenome podnožju, u uvali Miral.²⁴⁴ Na povezanost naselja s utvrdom ukazuje i konfiguracija terena koji se, kako je već spomenuto, postupno uzdiže iz uvale prema utvrdi. Ondje je pronađeno nekoliko grobova pokrivenih pločama i ograđenih ciglama,²⁴⁵ a u grobovima su pronađeni brončani predmeti i bakreni, srebrni te čak zlatni novac. Preciznije govoreći, pretpostavlja se postojanje antičke *ville*

²⁴² Tomičić, 1990, 33.

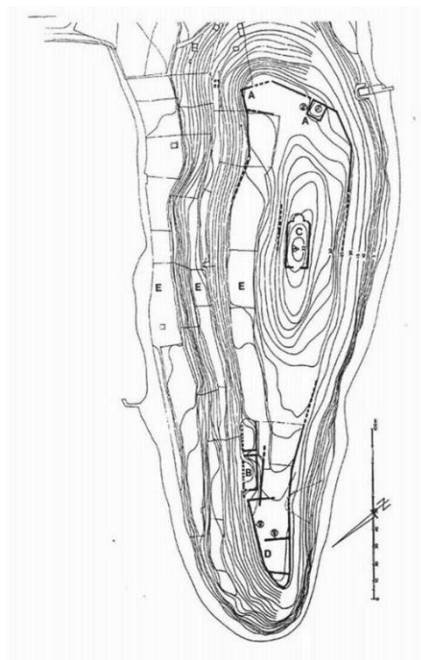
²⁴³ Tomičić, 1990, 34.

²⁴⁴ Isto.

²⁴⁵ Brusić, 1934, 176-177; Tomičić, 1990, 37.

rustice u uvali Miral,²⁴⁶ što je sasvim logično uzevši u obzir smještaj u plodnoj nizini Kamporskoga polja, ali i na obalama uvale, što omogućuje iskorištavanje prirodnih bogatstava i mora i kopna te osigurava i dobru prometnu povezanost. Budući da nisu provedena sustavna istraživanja, zasada ovo tumačenje počiva samo na pretpostavkama.

Valja istaknuti još jedno tumačenje moguće fortifikacijske arhitekture na Kaštelini, donekle oprečno prethodno iznesenome. Postoji interpretacija Kašteline isključivo kao refugija za okolno stanovništvo, pri čemu je ova utvrda zapravo služila obrani od napada koji je prijetio s kopna.²⁴⁷ U slučaju nemogućnosti izbjegavanja napada, stanovništvo bi se sklonilo u utvrdu, kojoj je dodatno osiguranje bila nepristupačnost s morske strane. Prema ovome objašnjenju, Kaštelina nije prvenstveno štitila maritimne puteve i obračunavala se s mogućim prijetnjama s mora, nego je bila usmjerena na kopno, a more joj je služilo kao zaleđe.

Sl.60. Tlocrt lokaliteta Kaštelina nakon rekognosciranja terena 1980-ih.
(A – kule, B – cisterna za vodu, C – pretpostavljeni sakralni objekt, D – bedem, E - terase)

Nova istraživanja - antička priobalna vila

Golim okom vidljive strukture, nalazi materijalne kulture, pučka tradicija u nazivlju te rezultati terenskog rekognosciranja stvorili su sliku o ranobizantskoj utvrdi koja tek treba biti potvrđena sustavnim arheološkim istraživanjem. Prije nešto više od deset godina započet je

²⁴⁶ Tomičić, 1990, 33.

²⁴⁷ Brusić, 1988, 116. Zdenko Brusić došao je do ovog zaključka putem analize veličine i smještaja ostataka sličnih objekata na otocima Krku i Rabu.

sustavan rad na lokalitetu,²⁴⁸ koji je otkrio puno slojevitiju strukturu ovoga nalazišta. Otkriveno je postojanje većeg gospodarsko-stambenog kompleksa na području poluotoka, koji se interpretira kao antička priobalna vila. Sudeći po ostacima arhitekture te nalazima pokretne materijalne kulture, nastanak vile mogao bi se smjestiti u vrijeme ranoga Rimskog Carstva, dakle u prva dva stoljeća. Vrijeme pak napuštanja vile može se datirati vrlo široko, jer je pronađen novac i keramika u rasponu od III. do V. stoljeća.²⁴⁹ Tijekom istraživanja provedeno je georadarsko i geomagnetsko snimanje, a potonje je pokazalo da se vila vrlo vjerojatno prostirala cijelom površinom rta Kaštelina.²⁵⁰ Sakralnome objektu, koji se u literaturi spominje na najvišoj točki poluotoka, nije pronađen trag jer polukružni zid, koji se smatrao zidom apside, ne postoji.²⁵¹ Dosadašnjim istraživanjem otkriveno je postojanje kompleksa čija bi se povijest zasada ugrubo mogla podijeliti na pet razdoblja. Priobalna je vila imala dvije faze iz rimskoga doba, jednu fazu napuštanja i djelomičnog rušenja rimskih struktura, zatim jednu fazu gdje se uočavaju skromni graditeljski pothvati te konačno fazu potpunog napuštanja i pretvaranja područja u poljoprivredno zemljište.

Prvo je razdoblje nastanka vile, koje bi valjalo smjestiti na kraj I. ili početak II. stoljeća. Na ovakvu dataciju upućuju nalazi zidova te nalaz jednog odvodnog kanala, čiju su bazu činile četiri tegule pronađene *in situ*, a jedna od njih nosi žig radionice Kvinta Klodija Ambrozija. Druga faza rimske vile označava vrijeme pregradnji i dogradnji novih prostorija, što se vjerojatno dogodilo negdje između III. i IV. stoljeća.²⁵² Uz jedan od perimetralnih zidova dograđen je veliki kriptoportik, čiji je strop podupiralo osam pilona. Sagrađena je i nova velika cisterna sa sustavom za odvod kišnice te hodnik s nekoliko prostorija na sjevernoj strani. Treće razdoblje označilo je djelomično uništavanje prvobitnog izgleda i unutrašnje organizacije vile, što je vidljivo po tragovima urušavanja i poravnavanja terena. Tijekom četvrtog razdoblja izvršeno je nekoliko manjih dogradnji, o kojima zasad nema više podataka, a da se radi o novoj fazi, zaključeno je po sasvim drugačijoj tehnici koja se koristila pri zidanju. Novi su zidovi načinjeni nepravilnim slaganjem malog kamenja uz minimum žbuke ili pak korištenjem tehnike suhozida. U petom je razdoblju vila sasvim napuštena i pretvorena u poljoprivredno obradivo područje.

²⁴⁸ Sustavna arheološka istraživanja započela su 2005. godine u sklopu projekta koji vodi MICKAS, u suradnji sa Sveučilištem u Padovi i Sveučilištem Lille 3 te Konzervatorskim odjelom u Rijeci. Dosada su provedene četiri kampanje istraživanja.

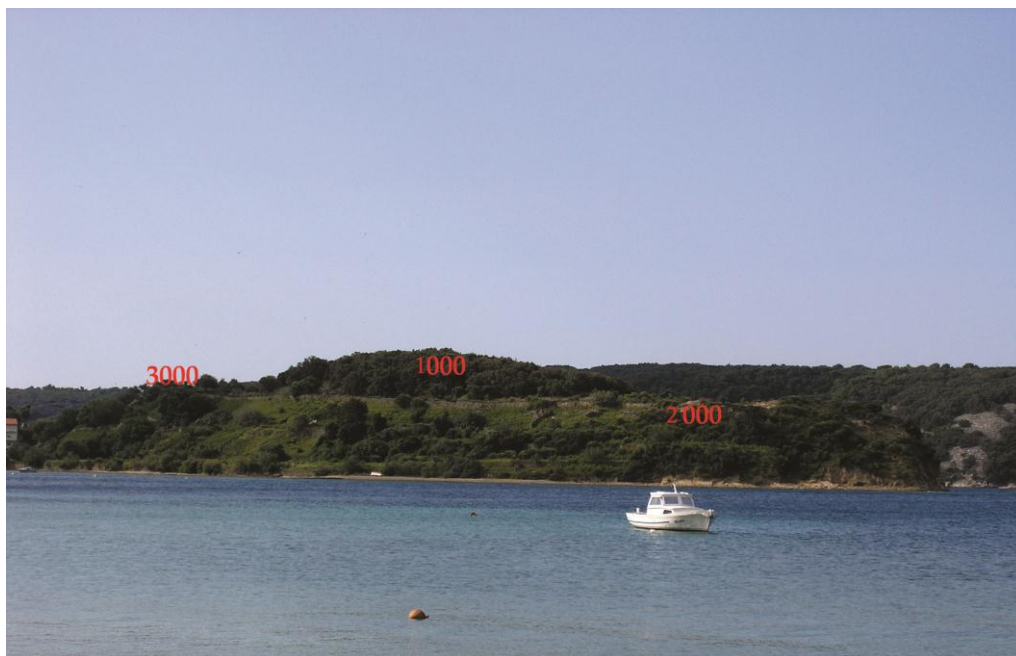
²⁴⁹ Jurković, Marić, 2007, 340.

²⁵⁰ Jurković, Turković, 2009, 438.

²⁵¹ Jurković, Marić, 2006, 293.

²⁵² Jurković, Brogiolo, Turković, Chavarria Arnau, Marić, 2012, 8.

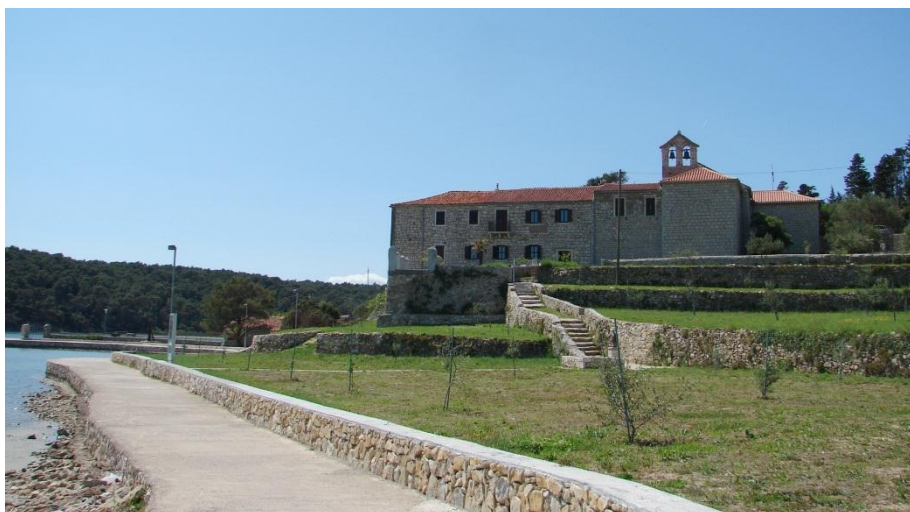
Daljnja će istraživanja dati potpuniju sliku života antičke vile i razdoblja njezina napuštanja. Zasada, može se potvrditi kontinuitet naseljenosti Kaštelina od željeznoga doba do kasne antike te pretpostaviti mogućnost transformacije antičke vile u ranobizantsku utvrdu.

**Sl.61. Položaj lokaliteta Kaštelina, prilaz morskim putem sa sjeverozapada.
(naznačeni sektori arheološkog istraživanja)**

4.3.2. Samostan sv. Eufemije

Ime novoosnovanome franjevačkom samostanu u Kamporu potječe od titulara male crkve sv. Eufemije, koja se smjestila u istoimenoj uvali. Iznad uvale sv. Eufemije, u području Palita i Marana, dokumenti spominju postojanje solana u XIV. stoljeću, a uz njih se nalazilo i naselje, koje je vjerojatno postojalo i ranije.²⁵³ Tome je naselju možda služila ova crkva, okružena zelenilom i blizu morske obale, koja je privukla i franjevce. Oni su se uz nju smjestili po svojem dolasku u Kampor prije nego su počeli graditi samostanski sklop s novom crkvom. Danas se tek djelomično vidi izvorno gotičko oblikovanje crkve i samostana, izmijenjeno baroknim i novijim pregradnjama, no franjevci su mnogo toga sačuvali u zidovima svojega klaustra i samostanskoj zbirci. Posebno su zanimljivi ulomci ranokršćanske i predromaničke skulpture koji su uklopljeni u klaustar današnjeg samostana, jer ih ne možemo vezati ni uz kakvu arhitekturu. Nedostatak prostornog konteksta za neka fragmentarno ili čak cjelovito sačuvana umjetnička ostvarenja predstavlja izazov budućim istraživanjima.

Sl.62. Samostan sv. Eufemije u Kamporu, pogled s istoka.

²⁵³ Jurković, 1990, 47.

Franjevački samostan sv. Eufemije u Kamporu osnovali su franjevci iz samostana sv. Ivana Evanđelista u Rabu.²⁵⁴ Rapska općina zamolila je u pismu da se dopusti osnivanje reda franjevac opservanata na otoku pa je provincijalni vikar fra Nikola Puliksan s papinim dopuštenjem osnovao ovaj samostan. Sačuvana je isprava o utemeljenju samostana iz 1446. godine, u kojoj se navodi da je donator samostana plemeniti Rabljanin Petar Zaro. Isprava nosi pečate rapske općine, suda i biskupa, a ovdje se prvi put spominje, uz latinski *Arbe* i *Arbem*, i hrvatski oblik imena Rab. Još je jedan dokument iz iste, 1446. godine, a to je kamena spomen-ploča o osnutku samostana, nekada postavljena iznad ulaznih vrata, a danas uzidana u istočni zid klaustura.

Radovima izgradnje nove crkve sv. Bernardina rukovodio je Juraj Dimitrov iz Zadra između 1448. i 1452. godine. Ovaj je majstor vjerojatno tada radio i na pregradnji pročelja crkve sv. Andrije u Rabu.²⁵⁵ Isprva je samo trebalo proširiti crkvu sv. Eufemije, no nakon proglašenja Bernardina Sijenskog svetim 1450. godine, donator Petar Zaro potpisao je s majstorom ugovor o gradnji nove crkve posvećene svetom Bernardinu. Gradnja je trajala pet godina, a za to su vrijeme franjevci obavljali svoje pobožnosti u crkvi sv. Eufemije. Samostanski sklop pregrađivan je u nekoliko navrata. Na samome početku XVI. stoljeća crkvi sv. Bernardina prizidana je kapela Grčke Gospe. Velike promjene donijela je barokizacija crkve provedena u XVII. i XVIII. stoljeću, kada su uklonjeni manji gotički oltari, gotički prozori zamijenjeni baroknima te stavljen novi oslikani tabulat. Na samome početku XX. stoljeća crkva je dobila novo popločenje pa su nadgrobne ploče iz poda podignute i uzidane u zidove klaustura. Nešto prije Drugoga svjetskog rata, kapitularna dvorana je pretvorena u spremište, a sakristija u kapelu sv. Križa. U skladu s propisima Drugog vatikanskog sabora, crkva je 1979. godine ponovno preuređena.²⁵⁶

²⁵⁴ Bonifačić, 2008, 11. Andrija Bonifačić navodi da je godine 1287. biskup Grgur II. de Hermolais-Kostica premjestio benediktinke iz sv. Ivana Evanđelista u samostan sv. Andrije, gdje se i danas nalaze, a u njihov samostan doveo franjevece.

²⁵⁵ Domijan, 2001, 66.

²⁵⁶ Bonifačić, 2008, 32.

Crkva sv. Eufemije

Prva zajednica franjevac na Rabu djelovala je uz ovu crkvu u XIII. stoljeću, još prije obnove reda i osnivanja opservantskog samostana. Crkva sv. Eufemije spominje se i u jednom spisu iz 1329. godine, gdje se navodi kako o ubiranju njenih prihoda račun vodi rapski pleban, stoga možemo zaključiti da je tada bila pripojena rapskoj župi.²⁵⁷ Crkva je jednostavna jednobrodna građevina, ravno zaključenog svetišta. Teško je odrediti kada je nastala, jer ništa od njenog izvornog izgleda danas nije sačuvano, no prema ispravama znamo da sasvim sigurno nije kasnija od XIII. stoljeća. Jesu li ulomci ranokršćanske plastike, koji se čuvaju u samostanu, možda pripadali ranokršćanskoj crkvi na ovome mjestu, teško je reći, no po nekim njihovim osobinama poput veličine i kvalitete izrade, ova bi se mogućnost ipak trebala otkloniti. Postojeća arhitektura crkve o tome nam zasad ne može reći ništa.

Sl.63. Crkva sv. Eufemije, današnji izgled.

²⁵⁷ Jurković, 1990, 47-48.

Samostan

Samostanski kompleks sv. Eufemije posebno je lijepo uklopljen u prirodni okoliš, s kojim se stapa svojom jednostavnom i nenametljivom arhitekturom. Ova je vizualna kvaliteta samostana ipak malo narušena gradnjom novog seoskog groblja u neposrednoj blizini. Samostanski je sklop dovoljno daleko od Raba kako bi se franjevci mogli odmaknuti od gradske vreve, ali ipak smješten dovoljno blizu kako bi se mogla vršiti propovjednička misija.

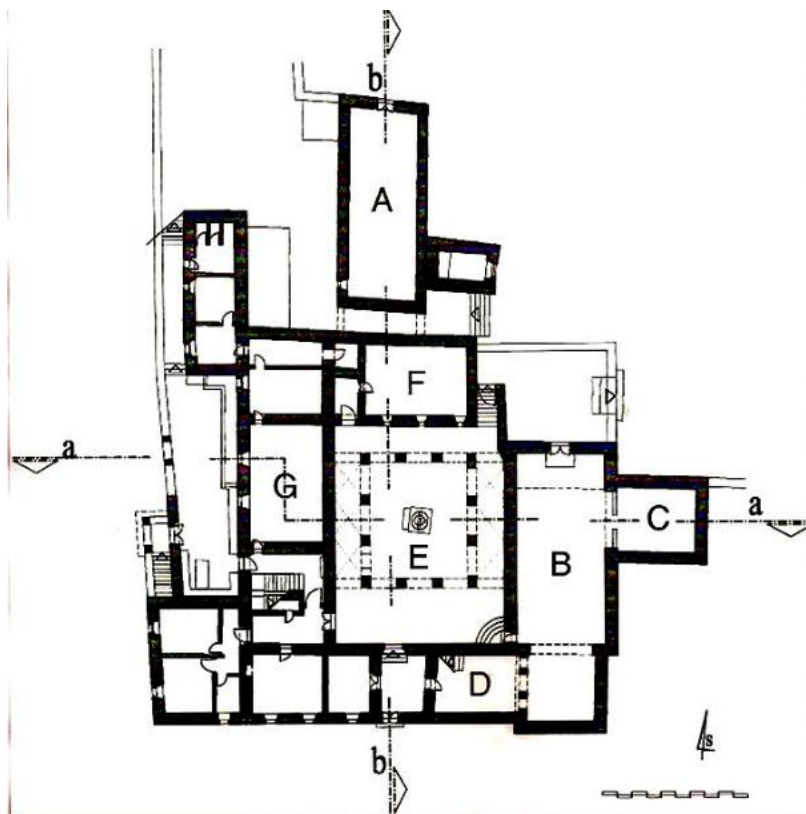

Sl.64. Samostan sv. Eufemije u Kamporu, pogled s obale na južna pročelja s gospodarskim zgradama.

Prostorno oblikovanje samostana nosi sve osobine tipične za franjevačku gradnju. Čitav je sklop s novom crkvom sagrađen istočno od crkve sv. Eufemije i pravilnoga je oblika, s novom crkvom te stambenim i gospodarskim zgradama okupljenima oko središnjeg dvorišta. Uobičajeno jednu stranu klaustara, ovdje sjevernu, zatvara crkva svojim bočnim zidom, a u ostalim trima krilima nalaze se samostanske prostorije. Najveći je prostor naravno crkva, zatim po veličini dolazi refektorij, kao drugo veliko mjesto okupljanja redovnika, kojemu pripada veći dio površine južnog krila. Danas ga ne vidimo u izvornome stanju, jer je njegov drveni strop zamijenjen betonskim. Na zidu se očuvala slika Posljednje večere, djelo osrednjega majstora kasnijeg baroknog razdoblja.²⁵⁸ Kapitularna dvorana bila je sljedeća po veličini, a nalazila se u istočnome krilu samostana, no danas je sasvim izgubila svoj oblik i namjenu, postavši prvo kapela, potom spremište. U istočnome krilu bila je i samostanska sakristija, koja danas također nije u izvornoj funkciji, nego je pretvorena u kapelu sv. Križa, pri čemu su na ulaz iz svetišta crkve u kapelu stavljena gotička vrata i prozori skinuti s kapitularne dvorane. Ove su pregradnje izvršene u prvoj

²⁵⁸ Domijan, 2001, 227. O slici u samostanskome refektoriju piše Andrija Bonifačić. Ističe kako se na njoj uočavaju tragovi restauratorskih radova te da je Odoriko Badurina zabilježio natpis: *Lorenzo Zacheta R(esturavit) 17. 6. 1846.* Uz sliku Posljednje večere izvorno je stajala i slika sv. Franje, koja je danas u zasebnome okviru (vidi više: Bonifačić, 1985, 21; Bonifačić, 2008, 37).

polovici XX. stoljeća, a kasnije su postavljeni betonski stropovi nad refektorijem, kapelom sv. Križa te iznad istočnog i zapadnog trijema klaustra (sl.67). U prizemlju zapadnog krila smještene su knjižnica i arhiv.

Sl.65. Tlocrt sklopa samostana.

(A – crkva sv. Eufemije, B – crkva sv. Bernardina, C – kapela Grčke Gospe, D – kapela sv. Križa, E – klaustar, F – knjižnica, G - refektorij)

Svako samostansko krilo ima trijem s tri polukružna luka, koje nose zidani stupci. Sjeverni i južni trijem nadsvedeni su križnim svodovima (sl.66). Iznad južnog i zapadnog krila klaustra podignuti su katovi, koji imaju trijemove pokrivene jednostrešnim drvenim krovom. Istočni i zapadni trijem izvorno su bili pokriveni drvenim stropom. Pročelja samostanskih zgrada, u skladu s franjevačkim pravilom suzdržanosti od pretjeranih ukrasa i raskošne gradnje, imaju jednostavne pravokutne prozore, a jedini arhitekturni naglasak stavljen je na južno pročelje (sl.64), gdje se nalazi stubište koje ima natkrivenu terasu i altanu („Glorijetu“) na vrhu.

SL.66. Samostanski klaustar, pogled iz presvodenog trijema.

SL.67. Samostanski klaustar, pogled iz trijema s betonskim stropom.

SL.68. Detalj pročelja crkve sv. Bernardina - zvonik na preslicu i jedna od skulptura na zabatu.

Crkva sv. Bernardina

Crkva sv. Bernardina nalazi se sa sjeverne strane samostanskoga klaustura. Jednobrodna je i ima kvadratično svetište, presvođeno križno-rebrastim svodom te odvojeno od broda crkve šiljastim trijumfalnim lukom. U svetištu je bilo otvoreno drveno krovište, s oslikanim gredama.²⁵⁹ Brod crkve izvorno je imao po tri prozora sa šiljastim lučnim završekom, a jedan se takav nalazio i na sjevernom zidu svetišta. Pročelje crkve krase rozeta, sačuvana iz vremena gradnje te portal, koji na nadvratniku ima uklesanu godinu (sl.70). Vidljive su samo prve dvije brojke, MD, koje smještaju portal u XV. stoljeće, što bi bilo u skladu s njegovim renesansnim osobinama. Portal je vrlo jednostavan, pravokutnog okvira s nježnim profilacijama i izrađen od rapskoga crvenkastog kamena, breče. Na nadvratniku su uz natpis isklesani mali kerubini. Na zabatu crkve sa strana stoje kipovi dvaju anđela, a na samome vrhu kip sv. Franje. Ove su skulpture nekada bile dio prvotne oltarne ograde crkve, koja se pripisuje Andriji Alešiju.²⁶⁰

Sl.69. Pročelje crkve sv. Bernardina.

Sl.70. Portal crkve sv. Bernardina.

²⁵⁹ Domijan, 2001, 216.

²⁶⁰ Bonifačić, 2008, 43.

Crkva sv. Bernardina posvećena je 1466. godine, što je zabilježeno natpisom uzidanim u južni zid crkve pored vrata koja vode iz crkve u klaustar (sl.71). U njemu se spominje pet dalmatinskih biskupa koji posvećuju crkvu. Natpis izvorno glasi: UNA DIE QUINQUE VENERANDI PRAESULES OMNES/DALATES SACRARUNT HANC TIBI SANCTE DOMUM/BERNARDINE PATER SUB MILLEBISQUE DUCENTIS/SEX DENO ET SEXTO JUNII DENA DIE/UT VICIISPURGES MENTEM VIRTUTIBUS ORNES/HANC ADEAS SACRAM PECCATOR SEDULUS AULAM.²⁶¹

Sl.71. Natpis o posveti crkve sv. Bernardina, s prijevodom.

Glavni je oltar postavljen dvije godine nakon dovršetka izgradnje, dakle, 1458. godine. Krasio ga je poliptih dvojice venecijanskih slikara, braće Bartolomea i Antonija Vivarinija (sl.73), danas pohranjen u samostanskoj zbirci. U središtu poliptiha stoji sv. Bernardin, iznad njega je Bogorodica s djetetom, a okružuju ih franjevački sveci. Drveni pozlaćeni okvir izradio je rezbar Franjo (Franciscus), možda sin Matije Moronzona kojemu se pripisuju korska sjedala u rapskoj katedrali.²⁶² Postoji mogućnost da je oltarna ograda crkve iz vremena gradnje djelo kipara Andrije Alešija, koje je moglo nastati tijekom njegovog boravka na Rabu između 1453. i 1456. godine, kada je radio i na crkvi sv. Ivana Evanđelista.²⁶³ Dijelovi te ograde danas se nalaze u klaustu ispod sarkofaga Magdalene Budrišić (sl.92), pritisnuti antependijem oltara sv. Franje, a slomljeni stupići čuvaju se u samostanskoj zbirci. Na ogradi su se nalazili i kipovi dvaju anđela i kip sv. Franje, koji

²⁶¹ Sabljar, 1852, sv. 4, 47; Bonifačić, 2008, 25. Mijat Sabljar donosi transkripciju natpisa, no potkrala mu se pogreška i natpis započinje: „UNA DEI...“ Autor Andrija Bonifačić donosi prijedlog hrvatskog prijevoda: *Pet pastira dalmatinskih posveti skupa dom ovaj:/Bernardine, u čast tvoju učiniše to,/Svečana zgoda ta zgodi se ljeta šezdeset i šestog/Povrh četrnaest sto, lipnja pak desetog dne./ Hodeć u ovu dvoranu, grešniče, postojan budi/ Dušu da riješiš od grijeha, vrlinom da svakom ukrasiš.*

²⁶² Domijan, 2001, 218.

²⁶³ Domijan, 2001, 216.

danas stoje na zabatu pročelja crkve (sl.74) te kip sv. Bernardina, koji se nalazi u samostanskom muzeju. U rapskoj katedrali može se također vidjeti ovakvu skulpturalnu dekoraciju na ogradama bočnih oltara (sl.75).²⁶⁴

Sl.72. Unutrašnjost crkve sv. Bernardina, pogled prema svetištu.

Sl.73. Poliptih braće Vivarini koji je stajao na glavnom oltaru crkve sv. Bernardina.

Sl.74. Skulptura anđela lučonoše na zabatu pročelja crkve sv. Bernardina.

Sl.75. Skulptura anđela lučonoše na ogradi bočnog oltara katedrale u Rabu, djelo Andrije Alešija.

²⁶⁴ Bonifačić, 1985, 28.

Crkva sv. Bernardina pregrađivana je u XVII. stoljeću, točnije 1669. godine, kada su zazidani gotički prozori te umjesto njih otvoreni novi barokni polukružni prozori. Tada je postavljen i novi stropni tabulat (sl.76), podijeljen na 27 polja koji detaljno pripovijedaju o životu sv. Franje i drugih franjevačkih svetaca. Natpisom je zabilježena godina 1669. te ime splitskog slikara Napolija.²⁶⁵ Pri barokizaciji uklonjeni su i gotički drveni oltari te stavljeni novi mramorni, a postavljen je i novi oltar sv. Franje, za kojeg je Antonio Guardi naslikao oltarnu palu *Stigmatizacija sv. Franje*. Većim pregradnjama crkve treba pribrojiti i dogradnju kapele Grčke Gospe i prenamjenu sakristije u kapelu sv. Križa, o kojima će uskoro biti riječi, te popločenje crkve cementnim pločicama 1903. godine, kada su nadgrobne ploče iz poda uzidane u klaustar.

Sl.76. Tabulat u crkvi sv. Bernardina.

Kapela Grčke Gospe

Uz sjeverni zid crkve prigrađena je 1509. godine zavjetna kapela obitelji Chimalarcha iz Venecije, što je dokumentirano natpisom na istočnome zidu kapele: DEO SUMMO IN BEATI FRANCISCI MEMORIAM/SUMPTU ANDREAE CHIMALARCHAE/VENETI MARIA SOROR PIE DICAVIT MDVI.²⁶⁶ Kapela je sagrađena kako bi primila ikonu Bogorodice s djetetom, dar venecijanske plemićke obitelji koja je boravila na Rabu. Bogorodica je tipa Eleusa i opisuje se kao kretske-bizantski rad iz XV. stoljeća.²⁶⁷ Izvorno je kapela imala križno-rebrasti

²⁶⁵ Demori-Staničić, 1987, 337. Na slici je natpisom istaknuta i potpora rapske zajednice pri izradi. Zoraida Demori-Staničić napominje i da su između 1977. i 1984. godine izvršeni restauratorski radovi na tabulatu.

²⁶⁶ Bonifačić, 1985, 15; Bonifačić, 2008, 19. U natpisu stoji da je Andrija, posljedni član obitelji Chimalarche, uputio svoju sestru Mariju da ikonu Bogorodice pokloni ovoj crkvi. Autor Andrija Bonifačić ističe mogućnost da je obitelj ikonu iz Carigrada nosila kući u Veneciju, ali su je odlučili ostaviti Kamporu.

²⁶⁷ Domijan, 2001, 220.

svod i prozore šiljastog luka, no oni su uklonjeni u vrijeme baroka. Svod je srušen i umjesto njega stavljen je ravan strop, gotički je prozor na istočnoj strani zazidan, a otvoren je novi barokni polukružni prozor na zapadnoj strani.²⁶⁸ Danas se ikona nalazi unutar drvenog oltara što ga je dobila prilikom pregradnje u baroku.

Sl.77. Kapela Grčke Gospe u crkvi sv. Bernardina.

Kapelu od crkve dijeli ograda, u koju je s desne strane uzidan **plutej predromaničke oltarne ograde** (sl.78), pronađen u podu crkve 30-ih godina XX. stoljeća. Na lijevu stranu ograde postavljen je faksimil ove ploče. Ploča je reupotrijebljena za nadgrobnu ploču, što je jasno po natpisu *SEP. De Fratelli* na gornjoj strani, a pleterni se ukras nalazio na donjoj strani. Pronalazak ove ploče od izuzetne je važnosti, s obzirom da je ovo najcjelovitiji plutej pronađen na otoku. Ures pluteja čine učvorene troprute kružnice, unutar kojih su dva lista blago povijena prema središtu. U spojevima kružnica naglašeno je ispupčenje i iz njih izlaze stilizirani ljiljani, čiji se završeci spajaju u svojevrsne romboidne kasete. U središtu je svake kasete ispupčenje. Motiv učvorenih kružnica s vegetabilnom ispunom relativno je čest i poznati su slični pluteji iz katedrala u Novigradu, Zadru i Kotoru.²⁶⁹ Motiv kaseta načinjenih od ljiljana nije uobičajen, stoga je za dataciju značajno što je istovjetna kompozicija prisutna na dvama ulomcima iz Osora, koji se datiraju na kraj VIII. ili početak IX. stoljeća te na jednom iz Privlake kod Zadra.²⁷⁰

²⁶⁸ Bonifačić, 1985, 18-19.

²⁶⁹ Jarak, 2010, 93.

²⁷⁰ Isto.

Sl.78. Plutej predromaničke oltarne ograde, uzidan u ogradu kapele Grčke Gospe.

Motiv kojega bi trebalo staviti u fokus tražeći podrijetlo ovoga pluteja jesu upravo ove kasete formirane stiliziranim ljiljanima. Nedavno je ukazano na to kako je ovaj detalj jedna od karakteristika radionice koju bi se moglo imenovati *kvarnerska klesarska radionica*.²⁷¹ Prema načinu klesanja listova unutar kružnica, ovoj bi radionici uz kamporski plutej pripadali i pilastar iz rapske katedrale (sl.80), pilastar uzidan u zid kovačnice na mjestu gdje je stajala crkva sv. Martina (sl.79) te jedan pilastar koji se čuva u rapskome lapidariju.²⁷²

Sl.79. Pilastar pronaden na mjestu nekadašnje crkvice sv. Martina u Rabu.

Sl.80. Pilastar koji je pripadao rapskoj katedrali.

²⁷¹ Jurković, 2016, 235.

²⁷² Jurković, 2016, 236.

Na osnovi stilske analize i sličnosti s navedenim ulomcima kamene plastike na kvarnerskome području, kamporski se plutej može interpretirati kao djelo klesarske radionice koja je djelovala na prostoru rapske i osorske biskupije tijekom zadnjih desetljeća VIII. stoljeća, no zasada ga je teško prostorno smjestiti. Veličina i kvaliteta izrade upućuju na to da je pripadao velikoj i značajnoj crkvi, a s obzirom da dokaza o takvoj građevini nema na kamporskom području, postoji pretpostavka da je nekada stajao u rapskoj katedrali.²⁷³

Kapela sv. Križa (sakristija)

Južno od svetišta crkve nalazila se sakristija. Godine 1929. pretvorena je u kapelu sv. Križa, pri čemu je rastavljen i barokni oltar sv. Franje kako bi se dobilo više mjesta.²⁷⁴ Ulaz u kapelu iz svetišta oblikovan je poput tribelona, pri čemu su korištena vrata i dvije bifore koji su bili dio samostanske kapitulane dvorane. U kapeli se na drvenom renesansnom oltaru nalazi monumentalno raspelo (sl.82), visoko oko dva metra. Izrađeno je od polikromiranog drveta, a odlikuje se ekspresivnošću te gotičkom stilizacijom, iako je nastalo krajem XV. stoljeća. Budući da se još uvijek oslanja na gotičku tradiciju i nema očitih oblikovnih analogija s drugim raspelima na našoj obali nastalima u to vrijeme, teško ga je povezati s nekim majstorom ili radionicom.²⁷⁵

Sl.81. Kapela sv. Križa u crkvi sv. Bernardina.

Sl.82. Raspelo iz kapele sv. Križa.

²⁷³ Jarak, 2010, 93; Jurković, 2016, 234. Miljenko Jurković kao izvor ovakvoj interpretaciji navodi *Kamporsku kroniku* Odorika Badurine, u kojoj piše kako su najvjerojatnije kamporski franjevci donijeli plutej iz katedrale i upotrijebili ga kao nadgrobnu ploču.

²⁷⁴ Bonifačić, 2008, 31-32.

²⁷⁵ Petricioli, 1987, 319.

Središnji dio samostanskog klaustra zauzima kameni bunar s velikom krunom, na kojemu je, začudno, benediktinski grb s tri brda i jednim križem (sl.83). Nije sigurno kako je grb ovamo dospio, no pretpostavlja se da je donesen iz neke benediktinske opatije na početku gradnje bunara.²⁷⁶ Trijemovi klaustra pak u zidovima kriju pravi mali lapidarij.

Sl.83. Dvorište samostana s bunarom, pogled iz trijema klaustra.

Sl.84. Spomen-ploča o osnutku samostana.

U zidove su, kako je spomenuto, uzidane ploče o osnutku samostana i posvećenju nove crkve. **Ploča o osnutku samostana** (sl.84) stajala je prije na ulaznim vratima u klaustar, a prenesena je 1929. godine na sadašnje mjesto. U cijelosti glasi: ANNIS DNI CVRENTIB MCCCCXLVINOBILIS VIR S. PETRVS DE CAR FECIT FIERI HOC OP PR FRATRIBVS DE OBSERVANTIA AD HONOREM DEI BTI FRANCISCI ET BTE EUFEMIE ET AD REMISSIONEM SVR PECCATORVM ET SVR MORTVORVM.²⁷⁷

U istočni zid klaustra uzidane su i tri **nadgrobne ploče** (sl.85). Posebno treba izdvojiti središnju, koja je prije postavljanja novoga poda stajala nad grobom Andrije Chimalarche u kapeli

²⁷⁶ Bonifačić, 1985, 26; Bonifačić, 2008, 43.

²⁷⁷ Sabljar, 1852 (sv. 4), 43. Na ploči je zabilježeno ime donatora Petra Zara (Cara) te godina osnutka 1446., uz uobičajen pobožni spomen svetaca (sv. Franje i sv. Eufemije).

Grčke Gospe. Ploča bi se po načinu izrade mogla pripisati Petru iz Trogira, majstoru koji je klesao i nadgrobnu ploču Primiceriusa Bizze iz rapske katedrale.²⁷⁸ Nadgrobna ploča Petra Zara također je izvađena iz poda crkve sv. Bernardina kad se 1903. godine stavljale cementne pločice. Izrađena je od mramora i natpis joj se danas ne može pročitati, no na ploči stoji grb po kojemu se može prepoznati da pripada obitelji Zaro. Pretpostavlja se da je djelo Andrije Alešija.²⁷⁹ Iznad središnje ploče uzidana su dva kapitela čije se porijeklo ne zna. Lijevi, manji kapitel je dvozonski akantov i vjerojatno je pripadao stupiću oltarne ograde. Desni, veći kapitel je tipa akantus spinoza, s velikim plastično oblikovanim ugaonim volutama. Pored ovih ploča uzidana je s lijeve strane i jedna nadgrobna ploča iz rimskog vremena, na kojoj stoji natpis D.M.S. (*Diis Manubis Sacrum*), koji označava posvetu kućnim božanstvima (sl.86).

Sl.85. Nadgrobne ploče uzidane u zid klaustura.

Sl.86. Rimska nadgrobna ploča.

²⁷⁸ Domijan, 2001, 223.

²⁷⁹ Bonifačić, 2008, 31.

Sl.87. Ulomci skulpture uzidani u zid klaustra (ulomak predromaničke skulpture, ulomak pluteja ranokršćanske oltarne ograde, ulomci kasnoantičkih stupića i kamenovi s grčkim križem).

Uzidani u istočni zid klaustra stoje i fragmenti predromaničke pleterne plastike i nekadašnjeg crkvenog namještaja (sl.87). Jedan fragment s plitko klesanim kukama i jednostavnom profilacijom jasno se prepoznaje kao **ulomak predromaničke skulpture** (vidi na sl.84), no zasada ga se ne može povezati s predromaničkim plutejem u ogradi kapele Grčke Gospe.²⁸⁰ Odmah do ovog ulomka nalazi se jedna posebno zanimljiva, također fragmentarno sačuvana ploča. Interpretirana je kao **ulomak pluteja ranokršćanske oltarne ograde** (sl. 88), iz kasnog VI. ili ranijeg VII. stoljeća.²⁸¹

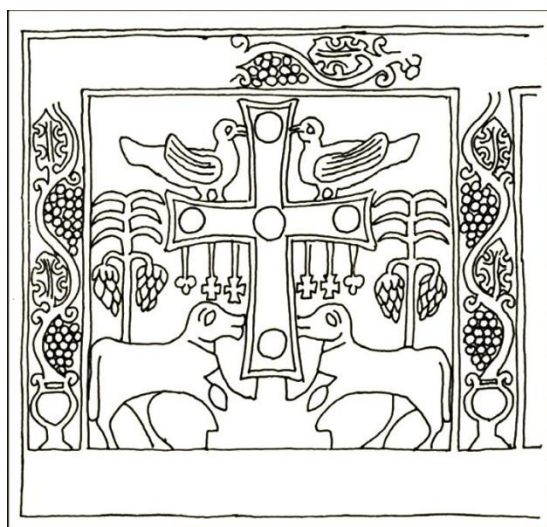

Sl.88. Ulomak pluteja ranokršćanske oltarne ograde.

²⁸⁰ Jarak, 2005, 275.

²⁸¹ Jarak, 2005, passim.

Na jednome se mjestu u literaturi spominje da je ulomak donesen 1836. godine iz kasnoantičke crkvice sv. Damjana, koja je do XIX. stoljeća postojala nedaleko samostana sv. Eufemije, u mjestu Idila.²⁸² Sačuvan je središnji dio pluteja,²⁸³ gdje na stepenastom postolju stoji veliki križ s proširenim hastama te donji rub pluteja, s nizom središnjih ispupčenja unutar presječenih kružnica. Segmenti presjeka kružnica plastički su naglašeni. Sa strana križa vjerojatno su bili simetrično postavljeni krupni motivi unutar kružnice poput rozete ili cvijeta,²⁸⁴ no od njih je sačuvan samo segment dvostrukog luka kružnice. Kružnice po površini križa jasno daju do znanja da se radi o tipu *crux gemmata*, koji se pojavljuje u vrijeme ranoga kršćanstva, kada su čest motiv i interferirajuće kružnice u raznim varijantama. Uobičajeni motivi za razdoblje ranoga kršćanstva na ovome su pluteju nešto drugačije interpretirani. Sličan tip prikaza vidimo na pluteju iz zadarske katedrale (sl. 89).²⁸⁵ U motivima bogatijoj i manje geometričnoj kompoziciji, na ovome je pluteju također *crux gemmata* na postolju, dok rub pluteja krase motivi vinove loze. Ovakav motiv pojavljuje se i na ulomku pluteja nedavno pronađenog u rapskoj katedrali (sl.90).²⁸⁶ Ulomak je dio ruba pluteja s motivom vinove loze, čije vitice imaju plastički oblikovane grozdove.

Sl.89. Grafička rekonstrukcija pluteja iz katedrale u Zadru.

Sl.90. Fragment pluteja iz rapske katedrale.

²⁸² Mlacović, 2008, 170. Dušan Mlacović kao izvor navodi *Kamporsku kroniku* Odorika Badurine.

²⁸³ Jarak, 2005, 278. Mirja Jarak navodi da bi se fragment mogao odrediti kao ulomak pluteja oltarne ograde, ne kao dio zabata, na što podsjeća zbog sužavanja prema vrhu. Ističe da je sužavanje prema vrhu posljednica načina loma ploče, dok Miljenko Domijan pretpostavlja da je riječ o ulomku zabata (usp. Domijan, 2001, 222).

²⁸⁴ Isto.

²⁸⁵ Jarak, 2005, 280. Ulomci zadarskog pluteja upotrijebljeni su pri gradnji romaničke rozete zadarske katedrale, a Mirja Jarak navodi prijedlog rekonstrukcije pluteja koji je izradio Ivo Petricioli.

²⁸⁶ Domijan, 2001, 49.

Na temelju srodnosti motiva, ali i načina klesarske izvedbe, ova tri spomenika moglo bi se pripisati istoj radionici.²⁸⁷ Zadarska klesarska radionica, čiji je proizvod plutej iz zadarske katedrale, ima kontinuitet djelovanja od kasne antike do ranoga srednjeg vijeka i moguće je pretpostaviti da je ova radionica još jedna spona između Zadra i Raba, čije su crkvene i umjetničke veze potvrđene mnogo puta. Podsjetimo da je i ulomak ranokršćanskoga pluteja iz Supetarske Drage (sl.50) također atribuiran ovoj radionici. Datira li se ovaj plutej, kako je predloženo, na kraj VI. ili početak VII. stoljeća, postavlja se pitanje o postojanju ranokršćanske crkve kojoj je plutej pripadao. Sudeći po veličini pluteja i kvaliteti klesanja, pripadao je značajnijoj crkvi. Moguće da je pripadao rapskoj katedrali, u kojoj je nađen i ulomak s vinovom lozom,²⁸⁸ no zasada ova pretpostavka nema znanstvenog uporišta.

U zid su, pored ovih ulomaka, uzidani i **kasnoantički stupići** s bazama i kapitelima (vidi na sl.91). Dva su stupića cijela, od jednog je sačuvan dio stupa s bazom, a od drugog dio stupa s kapitelom. Krasi ih lišće akanta, priljubljeno uz korpus kapitela i obrađeno svrdlom. Njihova veličina upućuje na pripadnost oltarnoj menzi ili prozorima. Ovdje su uzidana i **dva kamena s grčkim križem** (sl.91), u središtu kojih je isklesan cvijet, u kojem je bila i ispuna od staklene paste. Ovim komadima ne možemo odrediti debljinu, stoga nije sigurno jesu li manje ploče ili možda zaglavni kamenovi. Postoje još dva takva kamena, jedan uzidan na ulazu u samostan, a jedan se čuva u muzeju. Nije sigurno gdje su bili postavljeni, no moguće je da su stajali na križištima rebara svoda u svetištu crkve, kapitularne dvorane, sakristije ili čak refektorija.²⁸⁹ Ispod njih uzidan je fragment kapitela nepoznata porijekla. Sudeći po formalnim karakteristikama, možda je pripadao izvornom gotičkom oblikovanju kapitularne dvorane, sakristije ili kapele Grčke Gospe.

Sl.91. Kamenovi s grčkim križem i fragment kapitela.

²⁸⁷ Jarak, 2005, 280.

²⁸⁸ Jarak, 2010, 86.

²⁸⁹ Bonifačić, 1985, 44. Andrija Bonifačić navodi kako je ovo pitanje postavio još Odoriko Badurina u *Kamporskoj kronici*.

U kutu istočnoga trijema klaustra stoji **sarkofag** (sl.92), na kojem su u visokome reljefu isklesani likovi pod gotičkim arkadama. U središtu je lik Bogorodice s Djetetom, a s njene desne i lijeve strane stoje sv. Franjo, prikazan bez stigmi te sv. Ludovik kralj, zaštitnik franjevačkog Trećeg reda, s krunom na glavi i križarskim križem na prsima. Na uglovima stoje dva krilata anđela, koji pridržavaju trake ovijene oko gotičkih stupića. Tradicionalno se ovaj sarkofag smatra posljednjim počivalištem ličke kneginje Magdalene (Mande) Budrišić,²⁹⁰ koja je umrla 1532. godine, no po načinu oblikovanja sarkofag bi trebalo datirati nešto ranije, vjerojatno u prvu polovicu XV. stoljeća.²⁹¹ Valja naglasiti kako nije isključena mogućnost da je kneginja pokopana u već postojeći sarkofag.²⁹² Ispod sarkofaga se nalazi već spomenut gornji dio izvorne oltarne ograde iz crkve sv. Bernardina te antependij uklonjenog oltara sv. Franje.

Sl.92. Sarkofag Mande Budrišić s ulomcima prvotne oltarne ograde crkve sv. Bernardina.

²⁹⁰ Kneginja je bila franjevka trećoretkinja i donatorica ženskog franjevačkog samostana sv. Antuna u gradu Rabu, a doselila je iz modruškoga kraja u val u doseljavanja na Rab tijekom XV. stoljeća (vidi više: Grgin, 1987, 542).

²⁹¹ Domijan, 2001, 223.

²⁹² Bonifačić, 1985, 28.

Samostanska zbirka

Samostan ima vrlo bogatu zbirku, koja obuhvaća umjetnine i uporabne predmete od prapovijesnih artefakata, numizmatike, crkvene opreme, ikona i slika sve do rukopisa i inkunabula.²⁹³ U zbirci je slika *Sv. Franjo u stigmatizaciji* s uklonjenog oltara sv. Franje, atribuirana venecijanskom slikaru Gianu Antoniju Guardiju te datirana u tridesete godine XVIII. stoljeća.²⁹⁴ Ovdje se čuva i srebrni ophodni križ s pozlatom, izrađen polovicom XV. stoljeća po narudžbi Petra Zara, koji je izuzetno vješto filigranski izrađen. S prednje je strane raspeti Krist sa simbolima evanđelista, a s druge su strane franjevački sveci, pri čemu je sveti Franjo prikazan u središtu, primajući stigme. U samostanu je postojao skriptorij koji je djelovao sve do XVIII. stoljeća, a samostanska knjižnica posjeduje velik broj inkunabula i rukopisa. Među ostalime, ovdje se čuva i *Zakonik grada Raba* iz 1598. godine te *Velika kamporska kronika* oca Odorika Badurine, napisana u šest knjiga, u kojoj su zabilježeni svi spisi iz rapskih arhiva.

4.3.3. Manje sakralne građevine

Poznata su imena još nekoliko crkvi koje se u izvorima spominju na širem prostoru Kampora i Kalifronta, no zasada njihovi ostaci nisu pronađeni. U Kamporu su još zabilježene crkve **sv. Martina** u XIV. stoljeću i **sv. Mihovila** nešto kasnije²⁹⁵ te crkva **sv. Andrije in Runko** u XV. stoljeću.²⁹⁶ Do XIX. stoljeća u Pesalu, u mjestu koje se danas zove Idila, postojala je kasnoantička crkvice **sv. Damjana**, od koje više nema materijalnog traga. Nedaleko od crkve otkriven je sustav za dovod vode, za koji se smatra da je služio nekom proizvodnom pogonu.²⁹⁷ U literaturi se navodi kako je iz te crkve 1836. godine odnesen *crux gemmata*, koji je danas uzidan u zid klaustura samostana sv. Eufemije.²⁹⁸

²⁹³ Bonifačić, 1985, 32; Bonifačić, 2008, 51. Andrija Bonifačić donosi pregled najznačajnijih predmeta iz zbirke. Među ostalime, ovdje se čuvaju egipatski artefakti, pločice klinastog pisma, ulomci keramike i tesere s Kašteline, brončanodobne sjekirice, zatim kip božice Dijane/Artemide sa psom, koji se datira u II. ili III. stoljeće, a pronađen je u blizini samostana prilikom gradnje ceste 1942. godine. Od slikarstva, ovdje se čuvaju mala slika *Navještenja* Antonija Bellucija da Trevisa, koja je izvorno bila u posjedu neke redovnice iz samostana sv. Andrije u Rabu, dvije ikone Bogorodice iz XV. stoljeća i jedna ikona sv. Antuna Padovanskog iz XVII. stoljeća.

²⁹⁴ Bonifačić, 2008, 18. Andrija Bonifačić ističe da je sliku atribuirao i datirao Grgo Gamulin.

²⁹⁵ Jurković, 1990, 47.

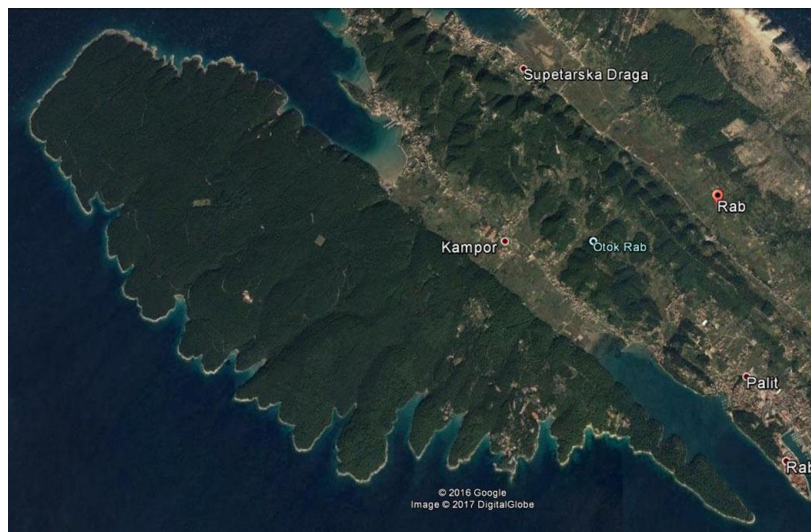
²⁹⁶ Isto. Miljenko Jurković navodi da je crkvu zabilježio još Odoriko Badurina, no podataka o njejoj lokaciji nema.

²⁹⁷ Postoje interpretacije ovoga sustava kao pogona za proizvodnju svile. Vidi više pod bilj. 133.

²⁹⁸ Mlacović, 2008, 170. Dušan Mlacović kao izvor navodi Odorika Badurinu.

4.4. Kalifront

Šumom obrastao poluotok Kalifront, iako nenaseljen, u svojim uvalama krije porušene zavjetne crkve. Tri su puta koja iz šume Dundo na Kalifrontu vode prema danas ruševnim crkvama.

Sl.93. Satelitska snimka poluotoka Kalifronta.

Jedan put vodi u uvalu **sv. Kristofora**, na čijem se južnom rtu nalaze ostaci istoimene crkve. Ona se spominje prvi puta u XV. stoljeću,²⁹⁹ ali novijim terenskim pregledima njeni ostaci nisu utvrđeni.³⁰⁰ Drugi put vodi prema uvali Ranke, gdje je zabilježena crkva **sv. Marije in Ranche**,³⁰¹ no njeni ostaci nisu poznati. Treći put vodi do crkve **sv. Margarete** u istoimenoj uvali, koja se spominje u XV. stoljeću. Uz nju se 1476. godine spominje i pustinjačka nastamba u kojoj je živio pustinjač fra Alojzije. Crkva je mala, jednobrodna građevina s polukružnom apsidom, kao i druge male crkve o kojima će biti riječi (sl.94). Građena je pravilnim klesancima, te ožbukana izvana i iznutra, a na apsidi nije bilo prozora. Zidovi su uglavnom sačuvani do visine krovišta. Iako je dio pročelja urušen, na samom bi se portalu mogao prepoznati polukružni luk (sl.95),³⁰² a iznutra se još vidi drvena greda nadvratnika. Iznad portala vidi se pravokutan prozor, a povrh njega možda baza nekadašnjeg zvonika na preslicu. Trijumfalnog luka u crkvi više nema. Svojim

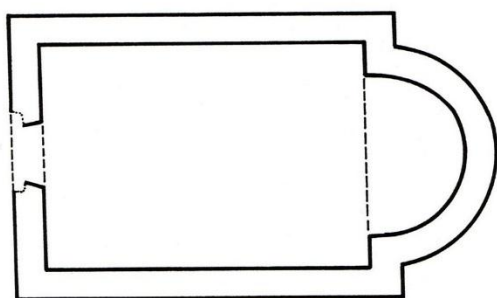
²⁹⁹ Brusić, 1934, 177-178.

³⁰⁰ Lipovac Vrkljan, Konestra, Rossi, 2016, 202.

³⁰¹ Brusić, 1934, 177-178. Vladislav Brusić spominje crkvu, no ne daje detaljnije informacije o tome gdje bi se ona trebala nalaziti.

³⁰² Jurković, 1990, 231. Miljenko Jurković piše da crkvu tako opisuju i oni koji su je vidjeli dok je bila u boljem stanju – tako Wilhelm Schleyer spominje dva prozora na južnom zidu koji su još bili tamo, a danas je zid na tim mjestima urušen.

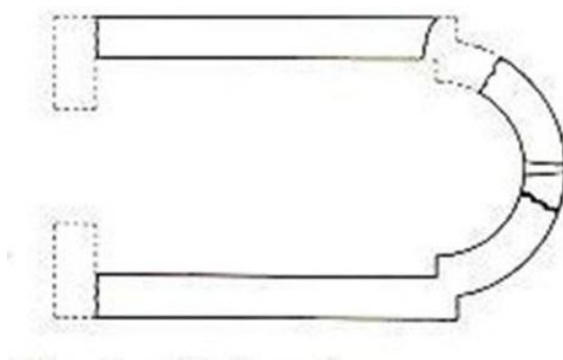
oblikom crkva se doima kao romanička, no najvjerojatnije je kasnijega postanka i primjenjuje tradicionalni tip gradnje.³⁰³ Uzmu li se u obzir neke osobine ove građevine, poput ravnoga stropa ili masivnih zidova s velikim ugaonim blokovima te oblikovne poveznice s crkvama datiranim u XIV. stoljeće, crkvu se ipak ne bi datiralo ranije od druge polovice XIV. stoljeća.³⁰⁴ Nešto sjevernije na Kalifrontu, lokalitetu **Zapećina** (sl.96), nalaze se ostaci jednobrodne crkve s polukružnom apsidom, no o njoj zasada nema drugih podataka.³⁰⁵

Sl.94. Tlocrt crkve sv. Margarete na Kalifrontu.

Sl.95. Ostaci pročelja crkve sv. Margarete na Kalifrontu.

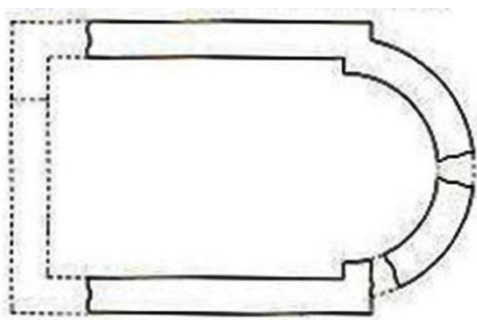
Sl.96. Tlocrt crkve u uvali Zapećina na Kalifrontu.

³⁰³ Jurković, 1990, 232.

³⁰⁴ Jurković, 1990, 47.

³⁰⁵ Domijan, 2001, 251.

U uvali Gožinka na poluotoku Kalifrontu nalazi se crkva nepoznatog titulara. Orijentirana je prema Kamporskom polju, u narodu je poznata kao **sv. Mavar** (sl.97), iako u dokumentima nema crkve s ovim titularom. Poslije svetog Benedikta, sveti Maur ili Mavar najštovaniji je benediktinski svetac na našim prostorima.³⁰⁶ Sačuvani su bočni zidovi crkve do visine krovišta i polukružna apsida, a pročelje je sasvim srušeno i trijumfalni luk apside je skinut. Crkva je građena uslojenim klesancima duguljastog oblika, što je tipična romanička tehnika te je žbukana izvana i iznutra. U apside je bio uzak prozor skošenih špaleta. Iako bočni zidovi još stoje, izrazito su trošni i nestabilni, stoga je crkvi prijeko potrebna konzervatorska intervencija (sl.98).³⁰⁷

Sl.97. Tlocrt crkve sv. Mavra u uvali Gožinka.

Sl.98. Stanje očuvanosti perimetralnih zidova crkve sv. Mavra u uvali Gožinka 2015. godine, s označenim oštećenjima.

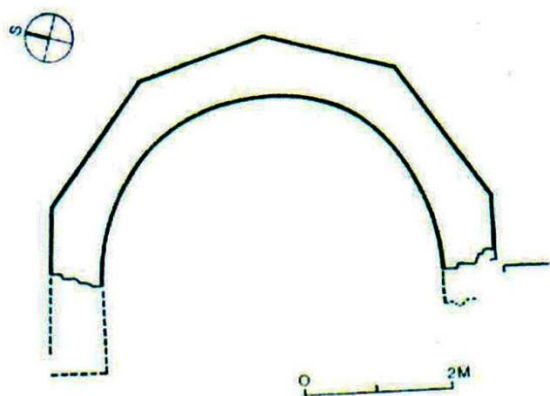
Iznad uvale Gožinka nalaze se ostaci još jedne jednobrodne crkve, no ona je sasvim sigurno ranijega postanka. Vidljivi su temelji apside koja je izvana poligonalna, a iznutra polukružna te je najvjerojatnije **ranokršćanska**, nastala u VI. stoljeću (sl.99, sl.100).³⁰⁸ Ovdje su pronađeni još i ostaci zidova na širem području oko crkve te ulomci tegula. Ne zna se titular crkve, no mjesto na kojemu se ona nalazi u puku se tradicionalno naziva Ciprijanovo. Usprkos ovome toponimu, nije vjerojatno da se na ovome mjestu nalazila crkva sv. Ciprijana koja se spominje u osnivačkom dokumentu samostana sv. Petra u Supetarskoj Dragi. Štoviše, postoje indicije da bi se na ovome

³⁰⁶ Ostojić, 1963, 391.

³⁰⁷ Lipovac Vrkljan, Konestra, Radić Rossi, 2016, 202.

³⁰⁸ Jurković, Tenšek, 1990, 39.

mjestu trebala nalaziti crkva sv. Marije.³⁰⁹ Nedavno započeta i još neobjavljena istraživanja pokazala su da je riječ o trobrodnoj građevini, vrlo vjerojatno iz V. stoljeća, koja je bila pregrađena u ranom srednjem vijeku. Rezultate istraživanja može se očekivati tek za nekoliko godina, no već se sada vidi da je riječ o monumentalnom sklopu s aneksima u blizini crkve.

Sl.99. Tlocrt apside ranokršćanske crkve nad uvalom Gožinka.

Sl.100. Stanje apside ranokršćanske crkve nad uvalom Gožinka 2015. godine.

³⁰⁹ Lipovac Vrkljan, Konestra, Rossi, 2016, 202. Autorice navode da bi prema pojedinim podacima iz *Kamporske kronike* ovdje trebalo smjestiti crkvu sv. Marije.

Zaključak

Slojevitost spomeničke baštine otoka Raba rezultat je djelovanja mnogobrojnih različitih čimbenika. Prirodno-geografske zadanosti otoka, položaj na sjecištu pomorskih i kopnenih puteva, ali i na sjecištu različitih krugova političkih interesa i vjerske organizacije, sve su to činitelji koji su utjecali na duhovne i materijalne mogućnosti umjetničke produkcije. Bogata i duga povijest otoka ostavila je za sobom mnoštvo tragova materijalne kulture. Različiti su se istraživači bavili pojedinim dijelovima te ostavštine u okviru vlastitoga interesnoga područja, stoga se u pokušaju razumijevanja cjelokupne kulturne povijesti otoka isprva susrećemo sa spomenicima koji stoje sami za sebe, uglavnom neuklopljeni u širi kontekst razvoja društvenog života na otoku.

U ovome radu pokušalo se obuhvatiti cjelinu duhovno-povijesnoga razvoja zajednica na ovome području i shvatiti koji su to činitelji zbog kojih nastaje određena forma umjetničkog izraza na tome prostoru. Pri tome se težilo sustavnom i obuhvatnom znanstvenom pristupu u istraživanju, paralelno tumačeći rezultate arheoloških istraživanja te spoznaje iz područja povijesti i povijesti umjetnosti. Konačno se kao rezultat ovoga rada prije svega može istaknuti postojanje kontinuiteta naseljenosti i kulturne produkcije na svim ovdje obrađenim područjima otoka.

Naglašeno je nekoliko puta da je Rab naseljen još od predrimskog doba, a najranije tragove života na otoku nalazimo na poluotoku Loparu, na lokalitetu Punta Zidine, gdje su pronađeni i tragovi antičke arhitekture, koji svjedoče o dugome trajanju naselja i kontinuitetu obitavanja stanovništva na tome prostoru. Na poluotoku je još nekoliko arheoloških nalazišta, a među kojima su posebno zanimljiva gradinska naselja, koja većinom potječu iz željeznoga doba, a karakteristična je za njih mogućnost vizualne komunikacije i formiranja manjih upravno-proizvodnih jedinica te postojanje grobnih humaka u neposrednoj blizini. Zasada ih je na cijelome otoku otkriveno desetak, no velika područja otoka još su neistražena pa postoji mogućnost otkrivanja novih gradina. Nekoliko nalazišta antičkih ostataka svjedoči o kontinuitetu naseljenosti i u vrijeme rimske vladavine, kada je stanovništvo napustilo naselja na uzvisinama i nastanilo se u plodnim nizinama. Iz toga razdoblja značajno je otkriće keramičarske peći u uvali Podšilo, koje upućuje na moguće postojanje manjeg pogona za proizvodnju keramike, a uz druge nalaze, poput ostataka zidova mogućih villa rustica, svjedoči o naprednoj društveno-ekonomskoj organizaciji ondašnje zajednice na poluotoku Loparu.

Područje Supetarske Drage ključno je u kontekstu proučavanja širenja benediktinske samostanske reforme. Analizom arhitekture i skulpture samostanske crkve sv. Petra dobivene su važne spoznaje o načinu provođenja liturgije i organiziranju samostanskoga života, pri čemu su posebno vrijedni kapiteli sačuvani *in situ*. Pročelje i zvonik crkve rezultat su produženja u vrijeme romanike, a pročelje svojim oblikovanjem uvodi zreloromanički oblikovni jezik na istočnu obalu Jadrana. Ono nam također pokazuje veze s većim vjerskim središtima, u prvome redu sa Zadrom. Portal crkve zadarskog samostana sv. Krševana najvjerojatnije je poslužio kao uzor onome u Supetarskoj Dragi, a pretpostavlja se da su prenositelji kulturnih utjecaja bile ključne osobe tadašnjeg vjerskog života, poput rapskoga biskupa, koji je možda prije dolaska na Rab bio opat sv. Krševana, a otvara se i mogućnost da je prvi opat Supetarske Drage također stigao iz Zadra. Zvonik crkve sv. Petra svjedoči o još jednoj važnoj funkciji ovoga samostana, a to je ona obrambena. Poput drugih samostana na Rabu, i ovaj je služio kontroli teritorija, a osim toga imao je i važnu ulogu u gospodarskom razvoju područja Supetarskog polja, jer se dolaskom benediktinaca intenzivirala gospodarska djelatnost toga prostora.

U ovome radu bilo je riječi o još jednome važnom samostanu, kasnijega postanka. Samostan sv. Eufemije u Kamporu, osnovan u XV. stoljeću, u svojem klastru i samostanskoj zbirci čuva mnoge materijalne nalaze od predrimskog vremena naovamo, a osobito su zanimljivi ulomci kamene skulpture uzidane u zidove klastra. Budući da zasad ne poznajemo ostatke arhitekture uz koju bi ih se moglo vezati, njihova je interpretacija otežana i ostaje uglavnom na pretpostavkama. Gotičko oblikovanje samostana i crkve danas je uglavnom prekriveno baroknim i novijim intervencijama, no osnovna je prostorna dispozicija propovjedničke franjevačke arhitekture ostala očuvana. Neki od predmeta koje su franjevci brižljivo pohranili u svojoj zbirci, poput tesera i ulomaka keramike, doneseni su s Kašteline na Punti Kampora. Na ovome su lokalitetu pronađeni tragovi naseljavanja u željeznome dobu, no prije svega Kaštelina je dugo smatrana mjestom jedne od utvrda bizantskog vojnog sustava iz vremena cara Justinijana. Novija su pak istraživanja otkrila ostatke rimske priobalne vile, što upućuje da se na ovome prostoru odvijao puno intenzivniji život te da je u kasnijem razdoblju antička vila možda transformirana u ranobizantsku utvrdu.

Na čitavome otoku mogu se pronaći jednostavne jednobrodne crkve, čak i na šumovitome poluotoku Kalifrontu. Sve su one malene i većinom zavjetne namjene, sačuvane samo u razini temelja ili su pak zadržale kultnu funkciju, no nalaze se ispod novijih struktura. Mnoge od njih u svojoj neposrednoj blizini imaju ostatke zidova, no prije provedbe istraživanja ne mogu se ponuditi osobito dobre interpretacije ovih struktura.

Jedna od svrha ovoga rada je pomoći valorizirati umjetničku baštinu sjeverozapadnoga dijela otoka Raba. Način postizanja toga cilja jest u prvome redu naglašavanje cjelovitosti kulturne tradicije ovoga prostora, s obzirom da na otoku nalazimo tragove umjetničke produkcije od predrimskog doba pa sve do današnjih dana i svjedočimo o kontinuitetu naseljenosti pojedinih lokaliteta. Vrijednost ovih spomenika ne treba tražiti samo u njihovim pojedinačnim kvalitetama, nego u njihovoj konglomeratnoj vrijednosti. Iako su mnoga od ovih djela nastala u manjim sredinama, reklo bi se čak i na periferiji, njihov je značaj u oblikovanju kulturnoga pejzaža otoka velik. Sva su ova djela izraz duhovnih stremljenja jedne zajednice u određenom trenutku u prošlosti i imaju svoje mjesto u kolektivnoj memoriji današnjice.

U ovome se radu pokušalo naznačiti i važnost obrađenih spomenika u životu zajednica koje danas nastanjuju ove prostore. Postoje problemi u odnosu mjesnih zajednica spram vlastite spomeničke baštine, prvenstveno kada je riječ o arhitekturi, a oni se očituju u nepoštivanju integriteta spomenika i prostora u kojemu se oni nalaze. Uzrok tome prvenstveno bi bio neinformiranost, točnije nedostatak svijesti o vrijednosti djela i prostora u kojemu ono egzistira, stoga je jedna od zadaća za budućnost povijesno-umjetničkih i konzervatorskih djelatnosti svakako uključivanje lokalnoga stanovništva u proces istraživanja i očuvanja spomenika, redovitim informiranjem i pozivom na dijalog pri odlučivanju o načinu brige za nasljeđe. Interes lokalnoga stanovništva za očuvanjem onoga prošloga svakako postoji, kao i svijest o tome da se radi o njihovoj vlastitoj prošlosti, koja je oblikovala njihov današnji identitet. To se posebice vidi pri terenskome radu, gdje se od mještana mogu čuti razne priče o pronalascima pojedinih predmeta, ili podaci koji se s koljena na koljeno prenose o nekom toponimu ili položaju sakralne građevine. Mnogo je skulpture danas u dvorištima i vrtovima mještana, što također govori o očuvanju kulturnoga identiteta, iako ne na način na koji bi to povjesničari umjetnosti željeli.

Mnogo je rapske prošlosti uspješno rekonstruirano provedbom sustavnih istraživanja na terenu i pažljivim čitanjem povijesnih izvora, no jednako toliko, ako ne i više, zasada ostaje nepoznato. Tek će neka buduća istraživanja omogućiti interpretaciju pojedinih spomenika i tako stvoriti potpunu sliku života otočne zajednice u prošlosti, koja je dio njezina identiteta u sadašnjosti.

Popis arhivskih izvora i literature

1. Stjepan Antoljak, »Izvori i literatura o prošlosti otoka Raba do 1797.«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 183-186.
2. Anđelko Badurina, »Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernodalmatinskih otoka«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti 16* (1992.), str. 7-9.
3. Šime Batović, »Prapovijesni ostaci na otoku Rabu«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 147-170.
4. Vlasta Begović, Ivančica Schrunck, »Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 19* (2002.), str. 118.
5. Vlasta Begović, Ivančica Schrunck, »Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 20* (2003.), str. 95-112.
6. Vlasta Begović Dvoržak, Ivančica Dvoržak Schrunck, »Rimske vile u Istri i Dalmaciji III – maritimne vile«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 21* (2004.), str. 86-90.
7. Joško Belamarić, »Pojava hrvatske romaničke skulpture«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske/Matica hrvatska, 1996., str. 357-371.
8. Joško Belamarić, »Romanika«, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti 2*, (ur.) Žarko Domljan, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1996., str. 173-189.
9. Križana Biberović-Brkić, *Novo u starom: obnova crkve sv. Petra u Supetarskoj Drazu na Rabu*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998.
10. Andrija Bonifačić, *Samostan svete Eufemije*, Kampor: samostan sv. Eufemije, 1985.
11. Andrija Bonifačić, *Samostan svete Eufemije - turistička monografija*, Zagreb: Turistička naklada d.o.o., 2008.
12. Frane Brozić »Crtice iz povijesti Lopara (prema podacima iz župne kronike Lopar)«, u: *300 godina župe sv. Ivana Krstitelja u Loparu*, (ur.) Alen Andreškić, Tonka Kavran, Marin Mušćo, Općina Lopar: Grafički zavod Hrvatske, 2015., str. 18-23.
13. Vladislav Brusić, *Otok Rab*, Rab: Franjevački samostan sv. Eufemije, 1934. [1926.]

14. Zdenko Brusić, »Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku«, u: *Izdanja hrvatskog arheološkog društva 13* (1988.), str. 111-119.
15. Zdenko Brusić, »Starokršćanski objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana«, u: *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja Zadar 15* (1993.), str. 223-233.
16. Neven Budak, »Neki elementi demografsko-ekonomskog razvoja i prostorne organizacije otoka Raba od XI. do kraja XIII. stoljeća«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 193-198.
17. Zoraida Demori-Staničić, »Franjevački ciklus na drvenom stropu crkve sv. Bernardina u Kamporu na Rabu«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 337-351.
18. Heinrich Dilly, »Međusobno rasvjetljavanje – povijest umjetnosti i srodne discipline«, u: *Uvod u povijest umjetnosti*, (ur.) Hans Belting, Heinrich Dilly, Wolfgang Kemp, Willibald Sauerländer, Martin Warnke, Zagreb: Fraktura, 2007., str. 361-373.
19. Miljenko Domijan, »Rab«, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti 2*, (ur.) Žarko Domljan, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1996., str. 114-116.
20. Miljenko Domijan, *Rab. Grad umjetnosti*, Zagreb: Barbat, 2001.
21. Miljenko Domijan, *Rab u srednjem vijeku*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2004.
22. Miljenko Domijan, »Baština kao poticaj«, u: *300 godina župe sv. Ivana Krstitelja u Loparu*, (ur.) Alen Andreškić, Tonka Kavran, Marin Mušćo, Općina Lopar: Grafički zavod Hrvatske, 2015., str. 12-15.
23. Žarko Domljan, »Umjetnička topografija Križevaca – problem metodologije istraživanja«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti 15* (1991.), str. 43-47.
24. Igor Fisković, »Neobjavljeni romanički reljef s otoka Raba«, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti 29* (1986.), str. 27-33.
25. Igor Fisković, »Gotika«, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti 1*, (ur.) Žarko Domljan, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1995., str. 291-306.
26. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb: Europapress, 2008., str. 35-39, 41-45, 64-67, 91-112.
27. Mirjana Grce, »Život obilježen Malom Gospom«, u: *300 godina župe sv. Ivana Krstitelja u Loparu*, (ur.) Alen Andreškić, Tonka Kavran, Marin Mušćo, Općina Lopar: Grafički zavod Hrvatske, 2015., str. 8-11.

28. Borislav Grgin, »Doseljenici iz Hrvatske na Rabu krajem XV. i početkom XVI. stoljeća«, u: *Raukarov zbornik (zbornik u čast Tomislava Raukara)*, (ur.) Neven Budak, Zagreb: FF-Press, 2005., str. 537-547.
29. (ur.) Snježana Haiman, *Geografski atlas za gimnazije i strukovne škole*, Zagreb: Školska knjiga, 2007.
30. Katarina Horvat-Levaj, »Umjetnička topografija Hrvatske«, u: *Baština u fokusu - 50 godina Instituta za povijest umjetnosti (1961.-2011.)*, (ur.) Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2011., str. 179-188.
31. Tamara Ilić Olujić, »Le portail à tympan de l'église Saint-Pierre de Supetarska Draga sur l'île de Rab«, u: *Hortus artium medievalium 13* (2007.), str. 457-464.
32. Nikola Jakšić, »Tipologija kapitela XI. stoljeća u Dalmaciji«, u: *Starohrvatska prosvjeta 13* (1983.), str. 203-215.
33. Mirja Jarak, »Plutej s otoka Raba iz kasnijeg VI. ili VII. stoljeća«, u: *Opuscula archaeologica 29* (2005.), str. 275-286.
34. Mirja Jarak, »Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba«, u: *Starohrvatska prosvjeta 37* (2010.), str. 77-109.
35. (ur.) Hubert Jedin, *Velika povijest crkve I*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2001., str. 433-462.
36. Miljenko Jurković, »Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu«, u: *Starohrvatska prosvjeta 20* (1990.), str. 191-213.
37. Miljenko Jurković, *Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1990.
38. Miljenko Jurković, »Benediktinci na sjevernom Jadranu«, u: *Opatijske crkvene obljetnice – zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji 17. i 18. studenog 2006. godine*, (ur.) Goran Crnković, Opatija: Grad Opatija, 2008., str. 7-30.
39. Miljenko Jurković, »Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero«, u: *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settantesimo compleanno*, (ur.) Alexandra Chavarria, Miljenko Jurković, Zagreb/Motovun: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2016., str. 231-242.
40. Miljenko Jurković, Gian Pietro Brogiolo, Tin Turković, Alexandra Chavarria Arnau, Iva Marić, »Kaštelina na otoku Rabu – od rimske vile do ranobizantske utvrde«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Ante Lončarić, Rab: Matica hrvatska, 2012., str. 1-14.

41. Miljenko Jurković, Iva Marić, »Kaštelina«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 2* (2005.), str. 264-266.
42. Miljenko Jurković, Iva Marić, »Kaštelina«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 3* (2006.), str. 292-294.
43. Miljenko Jurković, Iva Marić, »Kaštelina«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 4* (2007.), str. 338-341.
44. Miljenko Jurković, Iva Marić, »Kaštelina«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 5* (2008.), str. 416-418.
45. Miljenko Jurković, Ivan Tenšek, »Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Rabu«, u: *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva 22* (1990.), str. 38-40.
46. Miljenko Jurković, Tin Turković, »Kaštelina«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 6* (2009.), str. 436-439.
47. Ljubo Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb: Društvo historičara umjetnosti NRH, 1963.
48. Nada Klaić, »Rapski falsifikati«, u: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, (ur.) Duje Rendić-Miočević, Zadar: Institut za historijske nauke, 1955., str. 35-57.
49. Marijana Klasnić, *Ranosrednjovjekovna fortifikacijska arhitektura u gradovima bizantske Dalmacije*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 76-82.
50. Goranka Lipovac Vrkljan, »Rekognosciranje lokaliteta u uvali Dubac na Loparu«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 2* (2005.), str. 276-277.
51. Goranka Lipovac Vrkljan, »Zaštitno iskopavanje lokaliteta Podšilo u Loparu«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 6* (2009.), str. 453-455.
52. Goranka Lipovac Vrkljan, »Projekt Arheološka topografija otoka Raba – rezultati terenskog pregleda na području grada Raba u 2014. godini i izložba Arheološka topografija: putovanje kroz prošlost Lopara«, u: *Godišnjak Instituta za arheologiju 11* (2015.), str. 128-135.
53. Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra, Irena Radić Rossi, »Rezultati aktivnosti projekta Arheološka topografija otoka Raba u 2015. godini: terenski pregledi, obrada arheološke građe, popularizacija znanosti«, u: *Godišnjak Instituta za arheologiju 12* (2016.), str. 201-205.
54. Goranka Lipovac Vrkljan, Branko Mušić, Bartul Šiljeg, Ana Konestra, »Geofizička istraživanja antičkih struktura u uvali Mahučina na otoku Rabu (općina Lopar) 2014. godine«, u *Godišnjak Instituta za arheologiju 11* (2015.), str 80-83.

55. Goranka Lipovac Vrkljan, Bartul Šiljeg, »Prilog antičkoj topografiji otoka Raba – rimska keramičarska peć na Loparu«, u: *Senjski zbornik* 39 (2012.), str. 5-34.
56. Goranka Lipovac Vrkljan, Bartul Šiljeg, »Lopar-Podšilo: zaštitno arheološko istraživanje rimske keramičarske peći 2009.«, u: *Godišnjak Instituta za arheologiju* 6 (2010.), str. 64-69.
57. Goranka Lipovac Vrkljan, Bartul Šiljeg, Ivana Ožanić Roguljić, Ana Konestra, Iva Kostešić, Nera Šegvić, »Projekt Arheološka topografija otoka Raba: rezultati terenskog pregleda poluotoka Lopara u 2013. godini«, u: *Godišnjak Instituta za arheologiju* 10 (2014.), str. 202-208.
58. Josip Lučić, Franjo Šanjek, Ljubomir Antić, Branko Vidaček, Ivan Bertić, Tomislav Jelić, Vera Müller, *Hrvatski povijesni zemljovid*, Zagreb: Školska knjiga, 2003.
59. Mirko Malez, »Geološki, paleontološki i prethistorijski odnosi otoka Raba«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 141-146.
60. Radmila Matejčić, »Zaštitno iskapanje liburnske nekropole na Gromačici kod Lopara na otoku Rabu«, u: *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja Zadar* 15 (1968.), str. 75-84.
61. Tomislav Marasović, »Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 289-296.
62. Lujo Margetić, »Iz starije pravne povijesti Raba«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 199-211.
63. Mirko Marković, »Poznavanje otoka Raba od antičkih zemljopisaca do pojave prvih topografskih karata«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 47-58.
64. Dušan Mlacović, *Građani plemići: pad i uspon rapskog plemstva*, Zagreb: Leykam International, 2008.
65. Dušan Mlacović, »Supetarska Draga na Rabu v srednjem veku«, u: *Raukarov zbornik (zbornik u čast Tomislava Raukara)*, (ur.) Neven Budak, Zagreb: FF-Press, 2005., str. 513-537.

66. Andre Mohorovičić, »Osnovne determinante starohrvatske kulture i umjetnosti«, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, (ur.) Andre Mohorovičić, Split: JAZU Split; Zagreb: Arhitektonski fakultet Zagreb, 1987., str. 159-181.
67. Andre Mohorovičić, »Kulturno-povijesno značenje Raba«, u u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 33-47.
68. Darinko Munić, »Specijalna bibliografija objavljenih izvora i objavljeni izvori za povijest Raba«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 87-192.
69. Branka Nedved, *Felix Arba (pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba)*, Rab: SIZ za kulturu Općine Rab; Zadar: Arheološki muzej Zadar, 1990.
70. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima 2*, Split: benediktinski priorat Tkon, 1963., str. 53-60, 71-123, 171-228, 370-378.
71. Ivo Petricioli, »Zapažanja o drvenoj gotičkoj skulpturi u Rabu«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 313-319.
72. Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana. Pregled umjetnosti u Dalmaciji od IX. do XIII. stoljeća*, Split: Književni krug, 1990., str. 11-12, 82.
73. Ivo Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1960.
74. Saša Potočnjak, »Loparsko slovo hrvatske kulture«, u: *300 godina župe sv. Ivana Krstitelja u Loparu*, (ur.) Alen Andreškić, Tonka Kavran, Marin Mušćo, Općina Lopar: Grafički zavod Hrvatske, 2015., str. 4-7.
75. Milan Prelog, »Benediktinci«, u: *Likovna enciklopedija Jugoslavije 1*, (ur.) Žarko Domljan Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1984., str. 322-326.
76. Milan Prelog, Miljenka Fischer, Marija Planić-Lončarić, »Umjetnička topografija Hrvatske – model: Koprivnica«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti 9* (1985.), str. 7-23.
77. Irena Radić Rossi, »Zaštitno arheološko iskopavanje na rtu Sorinj«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 1* (2004.), str. 168-169.
78. (ur.) Krešimir Regan, *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2003.

79. Krešimir Regan, Branko Nadilo, »Stare crkve otoka Raba«, u: *Građevinar 61* (2009.), Zagreb: Hrvatski savez građevinskih inženjera, str. 969-981.
80. Mia Rizner, »Arheološka topografija otoka Raba«, u: *Rapski zbornik II*, (ur.) Josip Andrić, Ante Lončarić, Rab: Matica hrvatska, 2012., str. 37-42.
81. Petar Runje, »Franjevci trećoreci-glagoljaši na Rabu u srednjem vijeku«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 333-336.
82. Mijat Sabljar, *Bilješke iz putnih notesa po Rabu*, sv. 2, 3, 4, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Planoteka, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 1852.
83. Goran Skelac, Irena Radić Rossi, »Zaštitno iskopavanje na lokalitetu Punta Zidine u Loparu«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 2* (2005.), str. 272-274.
84. Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima – toponomastička ispitivanja*, sv. I, Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1950., str. 55-67.
85. Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima – toponomastička ispitivanja*, sv. II, Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1950.
86. Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata - 1. srednji vijek*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988., str. 58-78, 275-280, 304-311.
87. Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996., str. 44-50, 219-223.
88. Petar Šimunović, »Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, Rabu i Pagu«, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i Hrvatskom primorju – zbornik sa skupa održanog na Krku od 24. do 27. rujna 1985. godine*, (gl.ur.) Željko Rapanić, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1989., str. 135-144.
89. Rudolf Španjol (ur.), *Rab*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1979.
90. Željko Španjol, *Prirodna obilježja Raba*, Zagreb: Barbat, 1995., str. 15-20, 239-254, 432-425.
91. Barbara Španjol-Pandelo, »Drveni reljef u crkvi Rođenja Marijina u Loparu«, u: *300 godina župe sv. Ivana Krstitelja u Loparu*, (ur.) Alen Andreškić, Tonka Kavran, Marin Mušćo, Općina Lopar: Grafički zavod Hrvatske, 2015., str. 16-17.
92. Franjo Švelec, »Rab u „Dragi, rapskoj pastirci“ Jurja Barakovića«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 389-395.

93. Željko Tomičić, »Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima«, u: *Prilozi Instituta za povijesne znanosti u Zagrebu* 5/6 (1990.), str. 29-53.
94. Pavuša Vežić, »Prilog poznavanju tipoloških osobina starokršćanskih bazilika«, u: *Rapski zbornik - zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine*, (gl. ur.) Andre Mohorovičić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987., str. 297-300.
95. Pavuša Vežić, »Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru«, u: (ur.) Šime Batović, *Biograd i njegova okolica u prošlosti – zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti Filozofskog fakulteta Zadar; Biograd: SIZ kulture Općine Biograd, 1990., str. 247-262.

Popis slikovnih priloga

Sl.1. Satelitska snimka otoka Raba (izvor: <https://www.google.hr/maps/place/Rab> , pregledano 13. 11. 2016.).

Sl.2. Položaj otoka Raba na Kvarneru (izvor: *Geografski atlas*, 2007, str. 9).

Sl.3. Karta Liburnije u 1. stoljeću (izvor: <https://commons.wikimedia.org> , pregledano 13. 11. 2016.).

Sl.4. Smjerovi doseljenja Hrvata (izvor: *Hrvatski povijesni zemljovid*, 2003., str. 7).

Sl.5. Karta Hrvatske u vrijeme Tomislava (izvor: *Hrvatski povijesni zemljovid*, 2003., str. 10).

Sl.6. Karta Hrvatske nakon 1102. godine (izvor: *Hrvatski povijesni zemljovid*, 2003., str. 14).

Sl.7. Satelitska snimka poluotoka Lopara (izvor: <https://www.google.hr/maps/place/Rab> , pregledano 13. 11. 2016.).

Sl.8. Položaj lokaliteta Punta Zidine na Loparu, pogled iz zraka (foto: D. Krizmanić, Arhiv KO Rijeka).

Sl.9. Brončane igle iz grobova na Gromačici (izvor: R. Matejčić, »Zaštitno iskapanje liburnske nekropole«, 1968., TIX).

Sl.10. Brončana ručica, bodež i ukrasna igla iz groba na Gromačici (izvor: R. Matejčić, »Zaštitno iskapanje liburnske nekropole«, 1968., TVIII).

Sl. 11. Položaji lokaliteta Pećina i Trbušnjak na Loparu, pogled iz zraka (foto: D. Krizmanić, Arhiv KO Rijeka).

Sl.12. Prapovijesna nalazišta na otoku Rabu (izvor: Š. Batović, »Prapovijesni ostaci na otoku Rabu«, 1987., str. 148).

Sl.13. Podšilo, pogled na sjeveroistočni dio lokaliteta (izvor: <http://www.iarh.hr/hr/tereni/lopar-podšilo/>, pregledano: 13. 11. 2016.).

Sl.14. Podšilo, zatečeno stanje 2005. godine (foto: G. Lipovac Vrkljan).

Sl.15. Tlocrt lokaliteta Beli Grad (izrada: N. Šegvić, A. Ivanković, A. Konestra; izvor: *Godišnjak Instituta za arheologiju* 10, 2014., str. 204).

Sl.16. Crkva sv. Marije u Loparu, današnji izgled (izvor: M. Grce, »Život obilježen Malom Gospom«, 2015., str. 8).

Sl.17. Reljef sv. Ane s malom Bogorodicom (izvor: B. Španjol-Pandelo, »Drveni reljef«, 2015., str. 16).

- Sl.18.** Crkva sv. Ivana Krstitelja na Loparu, današnji izgled (foto: M. Damjanović).
- Sl.19.** Crkva sv. Nikole na rtu Sorinj, pogled na pročelje (foto: M. Damjanović).
- Sl.20.** Crkva sv. Nikole na rtu Sorinj, pogled prema apsidi (foto: M. Damjanović).
- Sl.21.** Satelitska snimka Supetarske Drage (izvor: <https://www.google.hr/maps/place/Rab> , pregledano 13. 11. 2016.).
- Sl.22.** Gradina Gromače-Silba, tlocrt i pogled sa sjeveroistočne i sjeverozapadne strane (izvor: Š. Batović, »Prapovijesni ostaci na otoku Rabu«, 1987., str. 155).
- Sl.23.** Samostan sv. Petra u Supetarskoj Dragi, pogled iz zraka (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001., str. 228).
- Sl.24.** Tlocrt sačuvanih dijelova samostana s crkvom sv. Petra (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001., str. 229).
- Sl.25.** Crkva sv. Petra, bočni pogled sa sjeveroistoka (foto: M. Damjanović).
- Sl.26.** Crkva sv. Petra, pogled na apside (foto: M. Damjanović).
- Sl. 27.** Sačuvani zid južnog krila samostana s romaničkim prozorom (foto: M. Damjanović).
- Sl.28.** Pročelje crkve sv. Petra (foto: M. Damjanović).
- Sl.29.** Portal crkve sv. Petra (foto: M. Damjanović).
- Sl.30.** Konzole pod strehom krovišta crkve sv. Petra (foto: M. Damjanović).
- Sl.31.** Konzole s palmetama sa zabata portala crkve sv. Petra (foto: M. Damjanović).
- Sl.32.** Konzole s grifonima sa zabata portala crkve sv. Petra, danas uklonjene (izvor: T. Ilić Olujić, »Le portail à tympan«, 2007., str. 458).
- Sl.33.** Portal crkve sv. Krševana u Zadru (izvor: <http://benediktinke-zadar.com/grad-zadar/hrvatska/crkva-sv.-krsevan>, pregledano: 24. 1. 2017.).
- Sl.34.** Portal katedrale u Rabu (foto: K. Lobar).
- Sl.35.** Pročelje crkve sv. Petra sa zvonikom, pogled s jugozapada (foto: M. Damjanović).
- Sl.36.** Pročelje crkve sv. Petra sa zvonikom, prije njegove pregradnje (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001., str. 235).
- Sl.37.** Zvonik crkve sv. Petra prije pregradnje (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001., str. 235).
- Sl.38.** Zvonik crkve sv. Andrije u Rabu (foto: M. Damjanović).

- Sl.39.** Unutrašnjost crkve sv. Petra, pogled prema oltaru (foto: M. Damjanović).
- Sl.40.** Kapitel tipa akantus spinoza iz crkve sv. Petra (foto: M. Damjanović).
- Sl.41.** Korintski akantov kapitel iz crkve sv. Petra (foto: M. Damjanović).
- Sl.42.** Korintski akantov kapitel iz crkve sv. Marije u Zadru (izvor: J. Belamarić, »Pojava hrvatske romaničke skulpture«, str. 364).
- Sl.43.** Korintski akantov kapitel iz crkve sv. Ivana Evanđelista u Rabu (foto: M. Damjanović).
- Sl.44.** Korintski akantov kapitel iz katedrale u Akvileji (izvor: N. Jakšić, »Tipologija kapitela«, 1983., TIV).
- Sl.45.** Palmetni kapitel iz crkve sv. Petra (foto: M. Damjanović).
- Sl.46.** Palmetni kapitel iz crkve sv. Justine u Rabu (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 136).
- Sl.47.** Palmetni kapitel iz crkve sv. Ivana Evanđelista u Rabu (foto: M. Damjanović).
- Sl.48.** Palmetni kapitel iz crkve sv. Marije u Ninu (izvor: N. Jakšić, »Tipologija kapitela«, 1983., TV).
- Sl.49.** Tlocrt crkve sv. Petra s ucrtanim položajem kapitela i korske ograde (izvor: N. Jakšić, »Tipologija kapitela«, 1983., str. 207).
- Sl.50.** Ulomak ranokršćanskog pluteja iz Supetarske Drage (foto: M. Damjanović).
- Sl.51.** Ulomak ciborija iz Supetarske Drage (foto: M. Damjanović).
- Sl.52.** Ulomak predromaničkog pilastra iz Supetarske Drage (foto: M. Damjanović).
- Sl.53.** Ulomci predromaničkog pilastra iz Supetarske Drage (foto: M. Damjanović).
- Sl.54.** Tlocrt crkve sv. Danijela u Frugi (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 250).
- Sl.55.** Crkva sv. Mateja u Mundanijama, današnji izgled (foto: M. Damjanović).
- Sl.56.** Crkva sv. Ilije u Mundanijama, današnji izgled (foto: M. Damjanović).
- Sl.57.** Satelitska snimka Kamporske doline (izvor: <https://www.google.hr/maps/place/Rab> , pregledano 13. 11. 2016.).
- Sl.58.** Položaj lokaliteta Kaštelina na Puntima Kampora (foto: D. Krizmanić, Arhiv KO Rijeka).
- Sl.59.** Detalj karte otoka Raba s položajem utvrde na rtu Kaštelina kod Kampora (Ž. Tomićić, 1990, str. 46).
- Sl.60.** Tlocrt lokaliteta Kaštelina (izvor: Ž. Tomićić, 1990, str. 50).

- Sl.61.** Položaj lokaliteta Kaštelina, prilaz morskim putem sa sjeverozapada (izvor: M. Jurković, G. P. Brogiolo, T. Turković, A. Chavarria Arnau, I. Marić, »Kaštelina na otoku Rabu«, 2012., str. 3).
- Sl.62.** Samostan sv. Eufemije u Kamporu, pogled s istoka (foto: M. Damjanović).
- Sl.63.** Crkva sv. Eufemije, današnji izgled (foto: M. Damjanović).
- Sl.64.** Samostan sv. Eufemije u Kamporu, pogled na južna pročelja (foto: M. Damjanović).
- Sl.65.** Tlocrt sklopa samostana sv. Eufemije (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 211).
- Sl.66.** Samostanski klaustar, pogled iz presvođenog trijema (foto: M. Damjanović).
- Sl.67.** Samostanski klaustar, pogled iz trijema s betonskim stropom (foto: M. Damjanović).
- Sl.68.** Pročelje crkve sv. Bernardina – zvonik i skulptura na zabatu (foto: M. Damjanović).
- Sl.69.** Pročelje crkve sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- Sl.70.** Portal crkve sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- Sl.71.** Natpis o posveti crkve sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- Sl.72.** Unutrašnjost crkve sv. Bernardina, pogled prema svetištu (foto: M. Damjanović).
- Sl.73.** Poliptih braće Vivarini (izvor M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 217).
- Sl.74.** Skulptura anđela na zabatu crkve sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- Sl.75.** Skulptura anđela na ogradi bočnog oltara katedrale u Rabu (foto: M. Damjanović).
- Sl.76.** Tabulat u crkvi sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- Sl.77.** Kapela Grčke Gospe u crkvi sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- Sl.78.** Plutej predromaničke oltarne ograde u kapeli Grčke Gospe (foto: M. Damjanović).
- Sl.79.** Pilastar nađen na mjestu nekadašnje crkvice sv. Martina u Rabu (foto: M. Damjanović).
- Sl.80.** Pilastar koji je pripadao rapskoj katedrali (foto: M. Damjanović).
- Sl.81.** Kapela sv. Križa u crkvi sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- Sl.82.** Raspelo iz kapele sv. Križa (foto: M. Damjanović).
- Sl.83.** Dvorište samostana s bunarom, pogled iz trijema klaustra (foto: M. Damjanović).
- Sl.84.** Spomen-ploča o osnutku samostana (foto: M. Damjanović).
- Sl.85.** Nadgrobne ploče uzidane u zid klaustra (foto: M. Damjanović).

- SI.86.** Rimska nadgrobna ploča, uzidana u zid klaustra (foto: M. Damjanović).
- SI.87.** Ulomci skulpture uzidani u zid klaustra (foto: M. Damjanović).
- SI.88.** Ulomak pluteja ranokršćanske oltarne ograde (foto: M. Damjanović).
- SI.89.** Grafička rekonstrukcija pluteja iz katedrale u Zadru (izrada: I. Petricioli, 1972., izvor: M. Jarak, »Plutej s otoka Raba«, 2005., str. 281).
- SI.90.** Fragment pluteja iz rapske katedrale (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 49).
- SI.91.** Kamenovi s grčkim križem (foto: M. Damjanović).
- SI.92.** Sarkofag Mande Budrišić s ulomcima prvotne oltarne ograde iz crkve sv. Bernardina (foto: M. Damjanović).
- SI.93.** Satelitska snimka poluotoka Kalifronta (izvor: <https://www.google.hr/maps/place/Rab> , pregledano 13. 11. 2016.).
- SI.94.** Tlocrt crkve sv. Margarete na Kalifrontu (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 250).
- SI.95.** Ostaci pročelja crkve sv. Margarete na Kalifrontu (foto: M. Jurković).
- SI.96.** Tlocrt crkve u uvali Zapećina na Kalifrontu (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 251).
- SI.97.** Tlocrt crkve sv. Mavra u uvali Gožinka (izvor: M. Domijan, »Rab«, 2001. str. 250).
- SI.98.** Stanje crkve sv. Mavra u uvali Gožinka iz 2015. godine (foto: A. Konestra).
- SI.99.** Tlocrt apside ranokršćanske crkve nad uvalom Gožinka (izrada: I. Tenšek).
- SI.100.** Stanje apside ranokršćanske crkve nad uvalom Gožinka iz 2015. godine (foto: A. Konestra).

Summary

This study integrates analyses of the monuments in the northwestern part of the island of Rab, accentuating their various political and cultural bonds. Multiple prehistoric sites have been discovered on the Lopar peninsula and are included in this study, along with the Iron age settlements called „gradine“ and ancient architecture remains. The impact of the Benedictine monastic reform is examined on the example of the former abbey of St. Peter in Supetarska Draga. The well-preserved church, with capitals *in situ*, provides important information about the liturgical practice, whilst the church portal reveals connections with important religious centers. The archaeological site of Kaštelina in Kampor, for a long time thought to be a Byzantine fortification, is here interpreted in light of recent excavations that have revealed what most likely might have been a Roman maritime villa. The monastery of St. Eufemia, also in Kampor, was founded in the 15th century and has still, for the most part, maintained the original Gothic structure of the church and cloister. A part of the island's cultural heritage that is still to be systematically explored are simple one-aisled churches. They mostly had votive function and are found throughout the island in scarce remains. In conclusion, this paper affirms the spatial and temporal unity of the artistic heritage of the island of Rab and emphasizes the function of a monument as a document of communal cultural history.

Key words: Benedictines, Franciscans, settlement continuity, the island of Rab, prehistoric sites, early Medieval sculpture, monastic complex, transformation of the cultural landscape